

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**ENDONEZYALI BİR ÂLİM KİAİ HACI AHMED DAHLÂN VE
MUHAMMEDİYYE CEMİYETİ**

Yüksek Lisans Tezi

TAUFIQ KURNIAWAN

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**ENDONEZYALI BİR ÂLİM KİAİ HACI AHMED DAHLÂN VE
MUHAMMEDİYYE CEMİYETİ**

Yüksek Lisans Tezi

TAUFIQ KURNIAWAN

Danışmanı: Dr.Öğr.Üyesi Harun YILMAZ

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Taufiq Kurniawan
Ana Bilim Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları
Progamı	: İslam Tarihi
Tez Danışmanı	: Dr.Öğr.Üyesi Harun Yılmaz
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Eylül 2020
Anahtar kelimeler	: Ahmed Dâhlân, Muhammediyye

ÖZET

ENDONEZYALI BİR ÂLİM KİAİ HACI AHMED DAHLÂN VE MUHAMMEDİYYE CEMİYETİ

Muhammediyye Cemiyeti, Endonezya’da dini, sosyal ve eğitim alanlarında hizmet faaliyetleriyle ilgilenen en büyük dinî hareketlerden biridir. Muhammediye Cemiyeti, 18 Kasım 1912 tarihinde Yogyakarta şehrinde Ahmed Dahlân tarafından kurulmuştur. Cemiyet günümüzde Endonezya’nın her şehrinde çok sayıda şube ve üyeye sahiptir. Bu çalışmada, Ahmed Dahlân’ın hayatı ve Muhammediye Cemiyeti’nin kuruluşu ele alınmıştır. Muhammediye Cemiyeti ele alınırken Muhammediye’nin kuruluş süreçleri, kuruluş faktörleri, ana yapısı ve faaliyetleri gibi konulara değinilmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Taufiq Kurniawan
Field : Islamic History and Arts
Progamı : Islamic History
Supervisor : Dr.Öğr.Üyesi Harun Yılmaz
Degree Awarded and Date : Master – September 2020
Keywords : Ahmad Dâhlan, Muhammadiyah

ABSTRACT

AN INDONESIAN SCHOLAR KİYAI AHMAD DAHLAN AND ASSOCIATION OF MUHAMMADIYAH

Association of Muhammadiyah is one of the largest religious movements in Indonesia, dealing with service activities in the fields of religion, social and education. Association of Muhammadiyah was founded on 18 November 1912 in the city of Yogyakarta by Ahmad Dahlân. Today, it has a large number of branches and members in every city of Indonesia. In this study, the life of Ahmed Dahlân and the establishment of the Muhammediye Organization were tried to be explained. While discussing the Muhammediye, the issues such as the establishment processes, establishment factors, main structure and activities of the Muhammediye were mentioned.

Önsöz

Müslüman bir ülke olan Endonezya’da eskiden günümüze kadar çok sayıda dinî hareketler mevcuttur. Bu dinî hareketlerden biri de Muhammediye Cemiyeti’dir. Bu hareket, Ortadoğu’daki dinî ıslahatçılardan etkilenmiş bir âlim olan Ahmet Dahlân tarafından kurulmuştur. Ahmet Dahlân bu cemiyeti kurmadan önce hem Endonezya’da hem de Hicaz’da çok sayıda hocadan ders almıştır. Bunun haricinde yaşadığı dönemde Endonezya’da birçok dinî harekete katılmıştır. Kazandığı tecrübeyle de kendi ülkesinde halka büyük hizmetler yapmaya gayret etmiştir.

Muhammediye Cemiyeti, Ahmed Dahlân’ın dinî kavrayışı üzerine kurulmuştur. Bu cemiyet, kuruluşundan günümüze kadar halkın eğitim, sosyal ve dinî yaşam alanlarında hizmet faaliyetleri sürdürmektedir. Günümüzde Endonezya devleti dahil olmak üzere birçok kurum doğrudan veya dolaylı olarak Muhammediye’den etkilenerek Muhammediye gibi birçok hizmet faaliyeti sürdürmektedir. Dolayısıyla Muhammediye Cemiyeti Endonezya’nın gelişimine çok katkı sağlamıştır.

Çalışmanın düzeltilmesine katkı sağlayan başta değerli danışman hocam Dr.Öğr. Üyesi Harun Yılmaz’a, jüri hocalarım Prof. Dr. İsmail Safa Üstün, Dr.Öğr. Üyesi Hüseyin Sarıkaya’a teşekkür ederim. Ayrıca çalışmam sırasında bana destek olan sevgili arkadaşlarıma minnettarım. Çalışmanın tamamlanmasında çok sayıda kaynaktan istifade edilmiştir. Endonezya’nın Banda Açe şehrinde bulunan Ar-Raniry State Islamic University’nin kütüphanesinde kaynakların taranması sürecinde bana yardımcı olan tüm arkadaşlarıma da teşekkür ederim. Çalışmanın Türkiye akademi dünyası için faydalı olmasını temenni ederim.

Taufiq KURNIAWAN

İstanbul, 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ŞEKİL LİSTESİ	iv
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ	1
I. Konu.....	1
II. Kaynaklar ve Modern Literatür	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDONEZYA'DA İSLÂMİYET

I. Endonezya'da İslâmiyeti Yayılışı.....	6
A. Görüşler	6
B. Yayılış Vasıtaları.....	8
C. Yayılış Aşamaları.....	9
D. Yayılışını Kolaylaştıran Sebepler	11
E. İlk Kurulan İslâm Devletleri	13
1. Açe'deki İslâm Devletleri.....	13
2. Cava'daki İslâm Devletleri	16

İKİNCİ BÖLÜM

KİAİ HACI AHMED DAHLÂN (1868-1923)

I. Hayatı.....	22
A. Ahmed Dahlân'ın Şahsiyeti ve Eğitimi.....	22
B. İlk Haccı (1883)	23
C. Ahmed Dahlân'ın İlk Faaliyetleri	25
1. Camilerin Kiblelerini Düzeltme Çabası	25
2. Surau Mescidi'ni Açışı.....	26
D. İkinci Haccı (1903)	27
E. İkinci Hac Seferinden Sonra Dahlân'ın Faaliyetleri	29

1. Boedi Oetomo Teşkilatına Katılması	29
2. Okul Açması	31
3. Misyonerlik Faaliyetleriyle Mücadelesi	32
F. Vefatı	34
II. Fikirlerini Etkiyen Düşünürler	35
A. İbn Teymiyye	36
B. Cemâleddîn Efgânî	37
C. Muhammed Abduh	39
D. Reşîd Rızâ	41
III. Temel Düşünceleri	42
A. Kelamî Meseleleri Tartışmama	42
B. Kur'ân'ı Ana Kaynak Olarak Benimseme	43
C. Amele Önem Verme	45
D. İctihad Kapısının Açık Olması	47
E. Gelişime ve Değişime Açık Olma	48
F. Son Konuşmasındaki Öğütleri	48
1. İyi Bir Liderin Vasıfları	49
2. Yetişmiş Âlimin Vasıfları	49
3. Kaliteli Akıl ve Erdemli Hayat	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMEDİYYE CEMİYETİ

I. Muhammadiye Hareketi'nin Doğduğu Ortam	53
A. Siyasi Durum	53
B. İnanç	56
C. Eğitim	57
D. Sosyal Hayat	58
II. Endonezya'da Dinî Hareketler	59
III. Cemiyeti Kuruluşu	63
A. Etki Eden Faktörler	64

1. Arka Plan	64
2. Harici Baskılar	65
B. Resmîyet Kazanması	66
C. Muhammediyye'nin Nizamnâmesi	67
IV. Faaliyetleri.....	68
A. Halkın Dinî İnancını Islah	69
B. Modern Eğitim	70
C. İlim Meclisi ve Tebliğ Faaliyeti.....	73
D. İbadette Islahat Faaliyetleri	74
E. İhtiyaç Sahibi İnsanlara Yardım	76
F. Kadınların Eğitime Önem Verme	78
V. Muhammediyye'nin Karşılaştığı Tepkiler	80
VI. Muhammediyye'nin Büyük Toplantısı	82
VII. Muhammediyye'nin Prensipleri	84
A. Welas Asih (Sevgi ve Merhamet) Prensibi.....	85
B. Fedakârlık Prensibi.....	85
C. Siyasete Katılmama Prensibi	86
D. Hem Öğrenci Hem de Öğretmen Olma Prensibi	88
VIII. Muhammediyye'nin Logosu	89
IX. Ahmed Dahlân'dan Sonra Muhammediyye	90
A. Majlis Tarjih (Tercih Meclisi)	90
B. Muhammediyye Mensuplarının Siyasete Katılmaları.....	92
SONUÇ	95
KAYNAKÇA	97

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. VOC Firması'nın Amaçları	53
Şekil 2. XVII. Yüzyılda Endonezyada Halkı Hristiyanlaştırmak için Misyoner Grupların Faaliyeti ve Amaçları.....	54
Şekil 3. Muhammediyye Logosu.....	89

KISALTMALAR

<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>c.</i>	Cilt
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>ed.</i>	Editör
<i>Haz.</i>	Hazırlayan
<i>Hz.</i>	Hazreti
<i>İSAM</i>	İslâm Araştırmaları Merkezi
<i>ISDV</i>	Indische Sociaal Democratische Vereeniging
<i>KH.</i>	Kiai Haji
<i>PII</i>	Partai Islam Indonesia
<i>PUI</i>	Persatuan Ummat Islam
<i>s.</i>	Sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>SDI</i>	Sarikat Dagang Islam
<i>SI</i>	Sarekat Islam
<i>thk.</i>	Tahkik eden
<i>UMM</i>	Universitas Muhammadiyah Malang
<i>VOC</i>	Vereenigde Oostindische Compagnie

GİRİŞ

I. Konu

İslam dünyasında dinî hareketlerin ortaya çıkışı ile İslam dünyasına yönelik Batı merkezli sömürgecilik hareketlerinin başlaması arasında yakın bir ilişki vardır. Nitekim Endonezya'daki dinî hareketlerin yoğun şekilde görülmeye başladığı dönem de bölgeye yönelik sömürgecilik faaliyetlerinin başladığı XVII.yy ve sonrasıdır.

Endonezya'da bu dönemde ortaya çıkan büyük dinî hareketlerden biri de Muhammediyye Cemiyeti'dir. Dönemin önemli düşünür ve âlimleri arasında görülen Ahmed Dahlân tarafından kurulan cemiyetin doğuşuna birçok faktörün etki ettiği görülmektedir. Bu çalışma Muhammediyye Cemiyeti'nin kurucusu Ahmed Dahlân'ın hayatı ile cemiyetin doğuşunu, tarihsel süreç içerisindeki gelişimini, siyasi, sosyal ve dini alandaki etkilerini ele almaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın temel iddialarına bir zemin oluşturması amacıyla, Endonezya'da İslâm'ın yayılma süreci ve Endonezya'da kurulan İslâm devletleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise ilk olarak Muhammediyye'nin kurucusu Ahmed Dahlân'ın biyografisi üzerinde durulmuş, onun yetiştiği çevre, aldığı eğitim ve ilk faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Ardından ise Ahmed Dahlân'ın ana düşünceleri ve düşüncelerini etkileyen âlimler hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümü Muhammediyye'nin kuruluş süreci, Muhammediyye Cemiyeti'nin kurulduğu dönemde Endonezya'nın siyasi, dinî ve sosyal durumu, Muhammediyye'nin ortaya çıktığı dönemdeki diğer dinî hareketler ve Ahmed Dahlân'ın diğer dinî hareketler ile ilişkisine değinilmiştir. Bu bölüm ayrıca Muhammediyye Cemiyeti'ni ortaya çıkaran kuruluş faktörleri, kuruluş süreçlerini ve cemiyetin, din, eğitim ve sosyal alanda yürüttüğü faaliyetleri ele alınmaktadır. Ayrıca Ahmed Dahlân'ın vefatından sonra Muhammediyye Cemiyeti'nin durumu da bu bölümde ele alınmıştır.

II. Kaynaklar ve Modern Literatür

Türkçe herhangi bir çalışmanın bulunmadığı konuyla ilgili olarak çalışmada genellikle Endonezyaca ve İngilizce telif edilmiş metinlerden yararlanılmıştır. Endonezya'nın Banda Açe şehrinde bulunan Ar-Raniry State Islamic University'nin kütüphanesinde üç aylık bir araştırmadan sonra konuyla ilgili temel araştırmalar tespit edilmiş, okunmuş, notlandırılmış, yaklaşımları tespit edilmiş ve çalışmada kullanılmıştır.

Söz konusu çalışmaların başında Muhammediye Cemiyeti'nin adeta tarihi hüviyetinde olan temel metinlerden *Ensiklopedi Muhammadiyah (Muhammediyye Ansiklopedisi)* gelmektedir. Eser 37 yazar tarafından kaleme alınmış, Muhammediyye Cemiyeti'nin önde gelenleri tarafından gözden geçirilip düzeltilmiş ve PT Raja Grafindo Persada tarafından 2005 senesinde yayımlanmıştır. Gözden geçirip düzeltmeleri yapan ekip arasında Prof. Dr. Din Şemsettin ve Prof. Dr. Emin Reis gibi Muhammediyye Cemiyeti'nde başkanlık görevinde bulunmuş isimler yer almaktadır. *Ensiklopedi Muhammadiyah* Muhammediyye Cemiyeti ile ilgili terimler, kurumlar ve önemli şahıslar hakkında son derece önemli bilgiler içermektedir. Maddeler halinde telif edilen eser alfabetik sırasıyla düzenlenmiştir.

Çalışmada sıkça başvurulanan bir diğer çalışma ise Muhammediyye'nin tarihini, fikirlerini ve kurumlarını ele alan *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha* isimli çalışmadır. Editöryal bir çalışma olan ve her birinde cemiyetle ilgili ayrı konu konuların işlendiği altı bölümden oluşan çalışma, Ahmed Dahlân'ın şahsiyeti, Muhammediyye Cemiyeti'nin kuruluşu, cemiyetin kurumları ve eğitim yapısı hakkında önemli bir çalışmadır.

Yine çok sayıda müellif tarafından kaleme alınan başka eser *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan (Muhammediyye ve Geleceğin İmtihanı)* adlı bir eserdir. Bu eser 1990 tarihinde PT Tiara Wacana Yogja tarafından basılmıştır. Üç bölümden oluşan eserin ilk iki bölümünde daha çok Muhammediyye'nin fikirleri, önemli rolleri, tarihçesi ve amaçları ele alınmakta, son bölümünde ise Muhammediyye'nin kurumsallaşması hakkında bilgi verilmektedir.

Akademi yılları boyunca Muhammediyye içinde çeşitli yüksek makamlarda bulunmuş Abdul Munir Mulkhan tarafından kaleme alınan *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân (Bir hümanist ve ve Sosyal Reformcunun İzi: KH. Ahmed Dahlân)* adını taşıyan eser Ahmed Dahlân'ın faaliyetlerinin halka etkilerini ve Muhammediyye cemiyetinin yapısını analiz etmektedir.

Çalışma sırasında Abdul Munir Mulkhan'ın diğer eserlerinden de istifade edildi. Bunlardan biri onun *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah (Ahmed Dahlân Fikirleri ve Muhammediyye)* adlı eserdir. Eser özellikle Ahmed Dahlân'ın yaptığı son konuşmasındaki ana fikirleri hakkında verdiği bilgiler açısından son derece önemlidir.

Munir Mulkhan, çalışma sırasında istifade edilen ve Ahmed Dahlân'ın son konuşmasındaki ana fikirleri anlatan *Pesan-Pesan Dua Pemimpin Besar Islam Indonesia Kyai Haji Ahmad Dahlân dan Kyai Haji Hasyim Asy'ari (İki büyük âlim Hacı Ahmed Dahlân ve Hacı Haşim Eşari'nin nasihatları)* adlı başka bir eser daha kaleme almıştır. Bu eser daha sonra bir madde olarak Achmad Jainuri tarafından "The Unity of Human Life" ismiyle İngilizce'ye çevrilmiştir. Bu madde günümüzde Charles Kurzman editörlüğünde yayınlanan *Modernist Islam: 1840-1940: a sourcebook* kitabında yer almaktadır. Bu kitap 2002 yılında Oxford University Press'te yayımlanmıştır.

Muhammediyye'yi ele alan diğer İngilizce kaynağının örneği 2018 yılından yayınlanan ve Mohammad Ahyar Yusuf Sya'bani tarafından yazılan *Islam Modernism Movement in Indonesia (Muhammadiyah Modernization and Dynamism in Education and Socio-Religious)* isimli bir makaledir. On bir sayfadan oluşan bu makale Muhammediyye hakkında önemli bilgileri içermektedir. Bu makale dışında İngilizce kaynağı olarak 2015 yılında Muhammediyye başkanı Haedar Nashir tarafından kaleme alınan *Muhammadiyah A Reform Movement* isimli bir eser mevcuttur. Bu Eser Endonezyaca olarak *Muhammadiyah Gerakan Pembaharuan* ismi ile bilinip bu çalışmada çok fazla istifade edilmiştir.

Ahmed Dahlân hayatı boyunca herhangi eser yazmamıştır. Bu nedenle birçok araştırmacı onun fikirlerini incelemekte zorlanmış ve Dahlân'ın fikirlerini araştırmak

için yukarıdaki Dahlân'ın son konuşmasının ana fikirlerini içeren Munir Mulkhan'ın eserlerine ve Charles Kurzman kitabına başvurmuşlardır.

Ahmed Dahlân'ı ve Muhammediyye'yi anlatan ve günümüze ulaşan en eski eser Dahlân'ın talebesi Kiai Haji Syoedja' tarafından kaleme alınan *Cerita Tentang Kiai Ahmad Dahlân (Kiai Hacı Ahmed Dahlân'ın hayat hikayesi)*'dir. Haji Syoedja' Muhammediyye'nin kuruluş sürecinde Ahmed Dahlân'ın önemli talebelerinden biri olup Muhammediyye'de önemli vazifeler üstlenmiş bir kimsedir. Eserde Ahmed Dahlân'ın eğitim hayatı, iş hayatı, sosyal hayatı ve vefatı dahil birçok konu ele alınmıştır.

Araştırmalar esnasında Ahmed Dahlân ve Muhammediyye konulu kaynakları tarama yapıldıktan sonra Endonezya'ya İslâm'ın yayılış tarihi ve Ahmed Dahlân'ın düşüncesini etkileyen âlimler konusunu incelemek için İSAM kütüphanesinde kaynaklar taranmıştır. Bu taramanın sonucunda çok sayıda İngilizce ve Türkçe kaynaklara ulaşılmıştır. Bu çalışma için Endonezya'ya İslâm yayılış tarihi konusunda Türkçe kaynak olarak İsmail Hakkı Göksoy ve Mehmet Özay hocaların kitapları kullanıldı. Ahmed Dahlân'ın düşüncesini etkileyen âlimler konusunda Türkçe kaynak olarak *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* maddeleri ve o âlimlerin kendileri yazdıkları eserleri kullanıldı.

Her iki konu için bu eserlere ek olarak birkaç Endonezyaca kaynaktan faydalanıldı. Örneğin Agus Miswanto tarafından kaleme alınan *Sejarah Islam Kemuhammadiyah (İslâm Tarihi ve Muhammediye)* adlı eserden Ahmed Dahlân'ın fikirlerini etkileyen âlimler konusu hakkında oldukça istifade edildi. Endonezya'da İslâm'ın yayılış tarihi konusunda Endonezyaca ve İngilizce kaynak olarak Musyrifah Sunanto tarafından kaleme alınan *Sejarah Peradaban İslâm Indonesia (Endonezya'da İslâm Medeniyet Tarihi)*, Achmad Syafrizal tarafından kaleme alınan *Sejarah İslâm Nusantara (Nusantara'da İslâm Tarihi)* ve Azyumardi Azra tarafından kaleme alınan *Islam in the Indonesian World: an account of institutional formations* adlı çalışmalardan faydalanıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM
ENDONEZYA’DA İSLÂMİYET

I. Endonezya’da İslâmiyeti Yayılışı

Endonezya dünyanın en çok müslüman nüfusuna sahip bir ülkesidir. İslâmiyet gelmeden önce Endonezya halkı hinduizme inanıyordu. İslâmiyet vesilesiyle Endonezya halkı yeni medeniyetle karşılaştı. İslâmiyet Nusantara’ya¹ ticaret yoluyla gelmiştir. Bundan sonra bu bölgede yeni âlimler yetişmeye başladı.

Geçmişten günümüze kadar insanlar İslâmiyet’in yayılışı konusunda sadece savaş ve fetih yoluyla olduğunu düşünüyorlardı. Fakat Endonezya ve Malezya gibi Güney Doğu Asya ülkelerinde İslâmiyet savaş ve fetih politikasıyla yayılmamıştır. O bölgenin müslüman olmasında Arap yarımadasından gelen müslüman tüccarların ahlakı, samimiyeti ve dürüstlüğü önemli bir rol oynamıştır.

İslâmiyet ilk olarak Endonezya’ya ne zaman, nasıl ve nereden geldiğini tespit etmek oldukça zordur. Zira bu konuda bilgi veren yerli kaynak mevcut değildir.² Bu bölgeye İslâm’ın ne zaman geldiği tartışmalı bir konudur.

A. Görüşler

Meşhur Oryantalıs Snocuk Hurgronje’a göre İslâmiyet Endonezya’a ilk defa XIII. Asırda Gücerat (Hint) tüccarları vesilesiyle gelmiştir.³ Buna göre Endonezya’da İslâmiyet’in yayılışında Arap âlimlerin rolü yoktur. Zira bu dönemde ilk İslâm devleti Samudra Pasai Sultanlığı Hint âlimlerin desteğiyle kurulmuştu.⁴ Güceratlı müslümanların bölgeye gelmelerinin ardından Arap tüccarlar da Endonezya’ya gelmeye başladılar. Hatta gelenlerden bazıları "seyyid" ve "şerif" ismiyle tanınan Hz. Peygamber soyundan gelen müslümanlardı. Hurgronje’un bu görüşü daha sonra bir başka oryantalist Mosquette tarafından desteklendi. Mosquette’ye göre Endonezya’da keşfedilen IV. asra ait mezar taşlarının tamamı Gücerat’tan getirilmişti.⁵ Oryantalist Morrison ise bu iddaları reddederek Endonezya’daki ilk İslâm devletinin XIII. asırda

¹Nusantara: Güney Doğu Asya’nın diğer ismi. Bu ismin İngilizcesi Archipelago’dur.

²Mehmet Özay, *Açe Darüsselam Sultanlığı*, İstanbul: FSM Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 96.

³Musyrifah Sunanto, *Sejarah Peradaban İslâm Indonesia*, Jakarta: PT Raja Grafindo Persada , 2007, s. 8.

⁴Sunanto, s. 8.

⁵Azyumardi Azra, *Islam in the Indonesian world: an account of institutional formations*, Bandung: Mizan, 2006, s. 12.

kurulduğunu ve o dönemde Gücerat'ın hala Hinduizm'in etkisi altında bulunduğuna dikkati çekti. Morisson'a göre keşfedilen mezartaşlarının Gücerat'tan getirilmiş olması, İslâm'ın Gücerat üzerinden bölgeye geldiği anlamına gelmez. Ona göre, bu bölgede İslâmiyet Hindistan'ın Koromandel ve Malabar bölgesi üzerinden Endonezya'ya gelmişti. Çünkü o dönemde o Koromandel ve Malabar bölgesinde İslamiyet yayılmış, hatta Şâfiî fıkıh dersi veren eğitim kurumları dahi ortaya çıkmıştı.⁶

Tarihçi Prof. Dr. Hamka'ya göre İslâmiyet ilk defa Nusantara bölgesine VIII. asırda gelmiştir. Zira bu dönemde Malaka boğazında liman şehirleri bulunmakta ve bu şehirler uluslararası deniz ticaretinin önemli merkezleri arasında yer almaktaydı. Emevî döneminde birçok Arap tüccarı ticaret için Aden limanından yola çıkıp Gücerat (Hint) limanlarından geçerek Endonezya'nın Açe⁷ şehrine gelmişlerdi.⁸ Dolayısıyla Hamka'nın iddiasına göre Endonezya'ya İslâmiyet ilk defa VIII. asırda gelmişti. Açe şehri bu dönemde doğu ve batı ticaretinde köprü vazifesi görmekteydi.⁹

Tarihçilerin çoğu İslâmiyet'in Endonezya'ya VIII. ve XIII. asırda geldiğini ileri süren bu iki görüşü büyük ölçüde kabul etmektedirler. Onlara göre müslüman tüccarlar ilk defa Endonezyan'ın Açe şehrine VIII. asırda gelmişlerdi. Fakat o dönemde Endonezya'da İslâm devleti henüz kurulmadığı için İslâmiyet daha tam yayılmamıştı. XIII. asırdan sonra müslüman Samudra Pasai Sultanlığı'nın kuruluşuyla birlikte İslâmiyet daha geniş bir kitleye yayılmaya başladı.¹⁰ Diğer açıdan bu dönemde Bağdat'taki Abbasî Devleti'nin yıkılışından sonra Müslüman tüccarlar emniyet problemi nedeniyle daha önce kara yoluyla Çin ve Orta Asya'ya yaptıkları ticaret yönünü değiştirip Nusantara'ya gelmeye başladılar.¹¹ Bu ticaret vasıtasıyla âlimler ve sûfiler de bu bölgeye gelmeye başladılar. Âlimlerin daha önceden gelmiş tüccarlarla ilişki kurmaya başlamaları İslâmiyet'in hızlı bir şekilde yayılmasına vesile oldu. O

⁶Azra, s. 13.

⁷Açe, Endonezya'da Sumatra adasının kuzey batısında bulunan bir şehirdir. Daha geniş bir bilgi için bkz. Mehmed Ziya, *Osmanlı'nın Gölgesinde Bir Uzakdoğu Devleti Açe*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2010, s. 18-54.

⁸Bahreïn T Sugihen, "Muhammadiyah Dalam Kultur Keacehan", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendekiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 133.

⁹Özay, s. 106.

¹⁰Muhammad Solihin, *Melacak Pemikiran Tasawuf di Nusantara* Jakarta: PT RajaGrafindo Persada, 2005, s.21.

¹¹Özay, s.95; Sunanto, s. 9; Azra, s. 24.

dönemde müslüman tüccarlar Endonezya'nın özellikle Açe şehrinde ikamet etmekteydiler. Açe şehrinde keşfedilen eski mezarın üzerinde yazılan Arapça ibarelerde vefat tarihinin XIII. asır oluşu bu durumun en önemli delili olarak kabul edilebilir.¹² Dolayısıyla bu görüş bu konuda en uygun olan görüştür.

Sumatra'nın kuzey batısında yaşayan Açelilere göre İslâmiyet, ilk defa XII. asırda Abdullah Arif adında bir Arap âlim vasıtasıyla gelmişti.¹³ Venedikli meşhur seyyah Marco Polo 1292 yılında Çin'e ziyaret ettikten sonra Açe'in liman şehri olan Perlak şehrine uğradı. Marco Polo, Perlak'ta İslâm'ın varlığını görürken Açe'nin komşu şehirlerinde ise putlara tapan insanları görmüştür. Meşhur seyahatname müellifi İbn Battûta da 1345 yılında Bengal'den Çin'e seyahati sırasında Sumatra adasına uğramış, Sumatra'daki İslâm'ın etkisinin bir asırdan fazla olduğunu ve o dönemde Açe hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir'in Şâfiî mezhebine mensup olduğunu söylemiştir.¹⁴ Bütün bunlar XIII. asırda Ensonezya'da ciddi bir Müslüman nüfusun varlığına işaret etmektedir.

B. Yayılış Vasıtaları

Endonezya'da İslâmiyet'in yayılış vasıtalarının başında ticaret gelmektedir. Arap tüccarlar ticaret için Aden limanından yola çıkarak uzak doğu Asya ülkelerine gidiyorlardı. Arap tüccarlar dışında Malaka boğazındaki liman şehirlerine Hint, Avrupa ve Çinli tüccarlar da uğruyorlardı. Müslüman tüccarlar ticaret dışında bölgenin yerel halkına İslâm'ı tanıtıyorlardı. Dolayısıyla müslüman tüccarlar ticaretin ve İslâm'a davetinin kolaylaşması için kıyı bölgelerde müslüman köylerini kurdular.¹⁵ Müslüman tüccarlar kurdukları köylerde ikamet etmeye başlamaları ile birlikte yerel insanlarla tanışmaya başladılar.

Endonezya'da İslâm'ın yayılışında etkili olan faktörlerden bir diğeri evliliklerdir. Tüccarlar ve âlimler ticaret işlerini ve İslâm yayılma politikalarını

¹²Sugihen, "Muhammadiyah Dalam Kultur Keacehan", s. 134.

¹³İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2005, s. 13; Azra, s. 18.

¹⁴Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 14; İsmail Hakkı Göksoy, *İslâm'ın Güneydoğu Asyaya Girişi ve Yayılışı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998, s. 166; Özay, s. 97; Sunanto, s. 24.

¹⁵Solihin, s. 20; Özay, s. 67; Azra, s. 20.

kolaylaştırmak adına yerel halktan ileri gelenlerin kızlarıyla evleniyorlardı. Bu sayede müslümanların sayısı çoğaldı. Yerel yöneticilerin kızlarıyla evlenen âlimlerin çocukları genellikle devlet adamı (bürokrat) olmakta ve devletin önemli makamlarında vazifeler üstlenmekteydiler. Bu durum İslâmiyet'in bölgede yayılmasına kolaylık sağlamaktaydı.¹⁶

Müslüman tüccarlar, bölgedeki ticaret işlerine hakim olduktan sonra o bölgede eğitim merkezleri kurmaya başladılar. Âlimler ve sûfiler bu eğitim merkezlerinde yerel halktan gençleri İslâm'a davet için yetiştirip birer davetçi olarak Endonezya'nın çeşitli bölgelerine gönderiyorlardı.¹⁷ Dolayısıyla eğitim ve tebliğ İslâm'ın yayılışında önemli bir vasıta olarak kabul edilmiştir.

Tasavvufi eğilimlerin de bölgede İslâm'ın yayılışında önemli fonksiyonu vardı. Zira sûfiler gençleri yetiştirmek dışında yerel yöneticilere danışmanlık yapıyorlar, onlar nasihatlerde bulunuyorlardı. Sûfiler bu vasıta ile insanları İslâm'a davet ediyorlardı. Bunun yanında sûfiler yerel yöneticilerin danışmanları olarak hizmet ediyorlardı. Mesela Hindistan'ın Ranir bölgesinden gelen Sûfi Nureddin Ar-Raniry, Açe Darüsselam devletinde danışmanlık vazifesini üstlenerek İslâmiyet'i yaymaya çalışıyordu. Sûfiler insanları İslâm'a davet etmek için eserler yazıyorlardı. Örneğin Açe bölgesinde XVI. asırda yaşayan meşhur sûfi Hamzah Fansuri, insanlara İslâm'ı anlatmak için çeşitli eserler telif etmişti.¹⁸

Bazı âlimler sanat vasıtasıyla insanları İslâm'a davet ediyorlardı. Sanat vasıtası en çok Cava adasında kullanılıyordu. *Walisongo* denilen âlimler, yerel halkın kültürel sanatları vasıtasıyla insanları İslâmiyet'e davet ediyordu. Bu sanatların; kıyafet sanatı, mimar sanatı, ses/ şarkı/ şiir sanatı, *gamelan* (yerel muzik) sanatı ve *wayang* (karagöz hikayesine benzeyen gösteriş) sanatı idi.¹⁹

C. Yayılış Aşamaları

¹⁶Özay, s. 117; Azra, s. 20.

¹⁷Sunanto, s.10.

¹⁸Sunanto, s. 11; Azra, s. 22.

¹⁹Widji Saksono, *Mengislamkan Tanah Jawa(Cava Toprağı İslâmlaştırılması)*, Bandung: Mizan, 1995, s. 97; Achmad Syafrizal, "Sejarah İslâm Nusantara", *İslâmuna*, c. II, S. 2 (2015), s. 248; Sri Mulyati, *Tasawuf Nusantara*, Jakarta: Kencana, 2006, s.10.

Endonezya’da İslâm’ın yayılış süreci tarihsel olarak üç döneme ayrılabilir. Bunlardan ilki XIII-XVI. asırlar arası dönemdir. Bu dönem, Endonezya’da özellikle Cava adasında *Majapahit*²⁰ ismiyle bilinen bir gayr-i müslim devletin hakim olduğu döneme tekabül eder. Bu dönemde İslâmiyet daha çok kıyı bölgelerde yayıldı. Bazı âlimler yerel yöneticiden izin alarak insanları İslâm’a davet ediyorlardı.²¹ Bu dönem 1527 yılındaki gayr-ı müslim devletin yıkılışına kadar devam etti.²²

Nusantara’da Samudra Pasai ve Malaka²³ Sultanlığı gibi ilk İslâm devletleri Sumatra adasının kıyı bölgelerde XIII-XVI asırlar arasındaki dönemde kurulmuştur. Bütün dinî faaliyetler bu bölgelerde başladı. Abbasî devletinde olduğu gibi devletin sarayı, hem dinin merkezi hem de eğitim merkezi olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla o dönemde güneydoğu Asya’nın çeşitli bölgelerinden talebeler eğitim almak için Samudra Pasai ve Malaka şehirlerine geliyorlardı.²⁴ Bu dönemdeki âlimler, halkı İslâm’a davet etmek ve talebelere din eğitimi vermek ile meşguldüler. Yetişmiş talebeler kendi memleketlerine geri dönüp kendi halkını İslâm’a davet etmeye başladılar. Bu vasıta ile yeni İslâm şehirleri kurulmaya başladı.²⁵

İkinci dönem XVII-XX. asırlar arasındaki dönemdir. Bu dönemde VOC (*Vereenigde Oostindische Compagnie/ Hollanda Doğu Hindistan şirketi*)²⁶ *Cornelis de Houtman* yönetiminde 1594 tarihinde Endonezya’ya geldi. VOC, Endonezya’daki bütün ticaret faaliyetlerine hakim olmaya çalışıyordu. Hollanda 1610 yılında VOC gücünü güçlendirmek için bir genel vali (*Gouverneur - General*) atadı.²⁷ İslâmiyet bu dönemde de yayılmaya devam etti. VOC, müslüman tüccarlarla rekabet halinde idi. VOC bu rekabetin sonunda galip gelip devlet yönetimini ele geçirince yönetimdeki müslüman âlimleri devre dışı bıraktı. Âlimler, mağdur olan çiftçileri toplayıp bu duruma karşı

²⁰Majapahit: Endonezya’nın Doğu Cava bölgesinde bulunan ve yaklaşık 1293 tarihinden 1500 tarihine kadar hüküm süren gayr-ı müslim bir devlettir. Daha fazla bilgi için bkz. Slamet Muljana, *Runtuhnya Kerajaan Hindu-Jawa dan Timbulnya Negara-Negara Islam di Nusantara*, Yogyakarta: LKiS, 2005, s. 1-33.

²¹Özay, s. 98; Sunanto, s.13.

²²Muljana, s. 192.

²³Malaka: Malezya güneyinde bulunan bir liman şehri. Bkz. Muljana, s. 141.

²⁴Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 14.

²⁵Sunanto, s.14.

²⁶VOC: Hindistan ve diğer asya bölgelerdeki ticaret hakimiyetini ele geçirmek için kurulan bir ticaret şirketi. Bu şirket 1602 yılında Hollanda devleti tarafından kuruldu. Bkz. Sunanto, s. 14

²⁷Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 16.

hareket başlattılar. Bu hareket haksızlık yapan sömürgeciye karşı savaşmak için düzenlendi. İslâmiyet bu dönemde bu hareketi başlatan âlimlerin yoluyla yayıldı.²⁸

Üçüncü dönem XX. asırdan günümüze kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde Hollanda, Endonezya'nın bir çok bölgesine hakim olmuş, sömürdüğü toprakları istediği gibi işletmiş, hatta çiftçilere *cultuur stelsel*²⁹ denilen bir sistem uygulamıştır. Bu dönemde çiftçiler kendi topraklarında zorla çalıştırılıp sömürgeciye çok yüksek miktarda vergi ödemek zorunda kalmıştır.³⁰

Bu dönemde Endonezya gibi sömürgecilik etkisinden kurtulmak için Ortadoğu'nun birçok yerlerinde İslâmî reform hareketi ortaya çıkmış, bazı Endonezyalı gençler de İslâmî eğitim almak için bu süreçte için Hicaz'a gitmiştir. Bu gençler, Ortadoğu'daki birçok İslâmî reform hareketinden etkilenerek Endonezya'ya geri döndüklerinde Ortadoğu'daki İslâmî reform hareketlerine benzer yeni reform hareketlerini başlattılar.³¹ O gençlerden biri de Ahmed Dâhlan'dır. Endonezya'daki İslâmiyet Bu dönemde Ahmed Dâhlan tarafından kurulan Muhammediyye Cemiyeti gibi bir çok dini hareketlerin vesilesiyle yayıldı.

D. Yayılışını Kolaylaştıran Sebepler

İslâmiyet gelmeden önce Endonezyalılar Animizm inancına mensup idiler.³² Animizm inancına göre tanrılar bölgesel özellik taşımaktaydı. Yerel halk yaşadıkları bölgeden uzaklaştıklarında tanrılardan da uzaklaştıklarını düşünüyorlardı. Bundan dolayı Animizm inancına bağlı kalmak için yaşadıkları bölgeyi terkedemiyorlardı. İslâm dinine göre insanlar istediği ülkede Allah'a ibadet edebilirler.³³ İslâm'ın ortaya koyduğu insan-Tanrı ilişkisine dair tasavvur Endonezya'da İslâm'ın yayılmasında önemli ölçüde etkili olmuştur.

Zenginlik insanların müslüman olmaları konusunda önemli bir role sahipti. Zira ticaret için bu bölgeye gelen müslüman tüccarlar, zengin insanlardı. Onlar sahip

²⁸Sunanto, s. 14

²⁹Cultuur stelsel: Zorla çalıştırma sistemi. Bkz. Sunanto, s.15.

³⁰Sunanto, s.15.

³¹Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 27.

³²Özay, s. 99.

³³Sunanto, s.19.

oldukları zenginlikleri ile yerel yönetimde önemli yetkilere sahip oluyorlardı.³⁴ Özellikle Arap tüccarlar XIII. asırlarda Hindistan'dan Sumatra sahillerine kadar bütün kıyı bölgelerinin yöneticileri ile çok sıkı ilişkiler kurmuşlardı.³⁵ Müslüman tüccarların zenginlikleri yerel yöneticilerin onlara karşı davranışlarını etkiledi. Dolayısıyla Müslüman tüccarlar hem ekonomik alanda hem de yönetim alanında çeşitli yetkiye sahip oldular. Bu durum İslâm'ın yayılışına kolaylık sağlamıştı.³⁶

Endonezya'da İslâmiyet barış yolu ile yayılsa bile zamanla müslümanların askerî açıdan da güçlenmeleri İslâm'ın yayılışını etkiledi. İslâm devletleri kurulduktan sonra güçlü bir müslüman ordu kuruldu. Gayr-ı müslim olan *Majapahit* devleti müslümanlar karşısında mağlup oldu ve bu durum *Majapahit* devletinin bazı topraklarının müslümanların eline geçmesine neden oldu.³⁷ Böylece bazı insanlar müslümanların himayesi altında yaşayabilmek için kendi istekleri ile müslüman olmaya başladılar.

Bu dönemde Endonezya'nın birçok bölgelerinde okuma-yazma kültürü mevcut değildi. Bazı bölgelerde ise yazma kültürü olarak Sanskritçe yazma kültürü vardı. Bu kültür, Hint kültürüne dayanıyordu.³⁸ Arap alfabesinin tanıtılması ile birlikte insanlar okumayı ve yazmayı öğrenmeye başladılar. Dolayısıyla ilk Malay dilleri Arap alfabesi ile yazılıyordu.³⁹ Okuma yazmanın öğretilmesi insanların müslüman olmalarına sebep oldu.

Bazı âlimler sürekli dini anlatarak insanları İslâm'a davet ediyor, bazıları ise yaptığı iyilikleri ile çevredeki insanların düşüncelerini etkilemeye çalışıyordu. Örneğin insanların hastalıklarını tedavi konusunda tecrübeli bir isim olan ve Cava'ya ilk İslâmiyet'i getiren Mevlana Melik İbrahim hasta insanları tedavi ederek birçok kimsenin müslüman olmasına vesile olmuştu. Ayrıca Patani hükümdarı da bir âlim

³⁴Sunanto, s.19.

³⁵Özay, s. 100.

³⁶Sunanto, s. 20.

³⁷Muljana, s. 191.

³⁸Sunanto, s. 20.

³⁹Özay, s. 113.

tarafından iyileştirildikten sonra müslüman olmuştu.⁴⁰ İnsanlar tedaviler sonucu şifa bulmalarını bir mucize olarak görüp İslâmiyet'i kabul etmekteydiler.

Sûfîler'e ait tasavvufi bilgiler çok fazla mistizm unsurları içeriyordu. Aynı şekilde yerel halkın inancı da çok fazla mistizm unsurları içeriyordu. Örneği yerel halk o dönemde tasavvufta olduğu gibi râbîta kültürüne sahiptiler. Sûfîler, tasavvuf inancı ve yerel inançlar arasındaki uyumluğu sağlamaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla tasavvuf, Endonezya'da İslâmiyet'in yayılışında kolaylaştıran sebeplerden biri kabul edilir. Sûfîler de bu dönemde yerel halkın inandıkları mistizm unsurlarına tölerans (tahammül) gösteriyordu.⁴¹

Âlimler, insanlara iyiliği emredip kötülükten nehyediyorlar, iyilik yaptıkları zaman güvende olacaklarını telkin ediyorlar, yerel halka Allah'a ibadet edenlerin ahirette karşılık olarak cennete gireceklerini müjdeliyorlardı. İnsanlar dini düşünce konusunda tatmin edici bilgileri öğrendikten sonra müslüman olmaya karar vermekteydiler.⁴²

E. İlk Kurulan İslâm Devletleri

Endonezya'da İslâmiyet başlangıçta az sayıda sadece kıyı bölgelerde yaygınlık gösteriyordu. Müslümanların sayısının artması ve bazı bölgelerde hakim olmaları ile birlikte İslam devletleri kurulmaya başladı. İlk İslam devletleri Açe ve Malaka gibi Nusantara'nın batı sahil bölgelerinde kurulmuştu. Daha sonra Cava gibi Nusantara'nın orta bölgelerinde kurulmaya başladı.

1. Açe'deki İslâm Devletleri

Açe, Sumatra adasında en önemli liman şehri olup İslâmiyet'ten önce Hintli ve Çinli tüccarlar Açe'yi uğrak yeri olarak kullanıyorlardı.⁴³ İslâmiyet'ten önce Açeliler Hint kültürünün de etkisiyle Hinduizm ve Budizm inancını benimsemişler,⁴⁴ daha sonra ise İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Böylece Açe şehrinde kurulmuş, ilk İslâm devleti XII. asırda ortaya çıkan *Perlak İslâm Sultanlığı* idi.

⁴⁰Mulyati, s.14.

⁴¹Solihin, s. 25.

⁴²Sunanto, s. 20.

⁴³Solihin, s. 23. Özay, s. 67.

⁴⁴Özay, s. 93.

Arap yarımadasından hareket eden bir ticaret gemisiyle Endonezya'ya gelen Mevlana Aziz Şah isimli bir Arap tüccar önce Perlak hükümdarın kızıyla evlenmiş,⁴⁵ bu evliliğin sonucunda Seyyid Abdülaziz adında bir erkek çocuk dünyaya gelmişti. Mevlana Aziz Şah Kureyş kabilesine mensup bir tüccardı. Perlak hükümdarının müslüman olmasına vesile olan Mevlana Aziz Şah XII. asırda Perlak şehrinde ikamet eden Mısır, Fas, İran ve Gücerat tüccarlarının desteğiyle Perlak İslâm sultanlığını kurdu. Mevlana Aziz Şah'ın oğlu Seyyid Abdülaziz, Alâeddin Şah lakabıyla Perlak İslâm Sultanlığının ilk hükümdarı oldu.⁴⁶

Perlak sultanlığı, aynı zamanda Güney Doğu Asya bölgesinde ilk kurulan İslâm devletidir.⁴⁷ Yıkılışına kadar bu devlet 18 sultan tarafından yönetildi. Bu devlet 1286 yılında yıkıldı.⁴⁸ Perlak İslâm sultanlığı genel olarak Şii itikadına sahiptir. Nitekim bu sultanlık Şii tüccarlar tarafından da desteklenmiştir.⁴⁹

a. Samudra Pasai Sultanlığı

Samudra Pasai⁵⁰ Sultanlığı, 1128 yılında Mısır Fâtımî Devleti'nin deniz komutanı Necmettin Kâmil tarafından kuruldu. Fâtımîler'in Güney Doğu Asya deniz ticaretinin hakimiyetini ele geçirmek için kurduğu Samudra Pasai Sultanlığı ilk başta Şii bir kimliğe sahip iken sonraki dönemde Sünnî bir devlete dönüştü.⁵¹

Eyyûbiler'in kuruluşu ile birlikte Eyyûbî hükümdarı bu devleti Sünnileştirmek için bölgeye âlimler gönderdiyse de bu görev başarılı olmadı. Memlükler'in kuruluşundan sonra Memlûk hükümdarı Sultan Kalâvûn 1285 tarihinde aynı hedef için Şeyh İsmail'i o bölgeye gönderdi.⁵² Onların asıl amacı Fâtımîler gibi Güney Doğu Asya'nın deniz ticaretinin hakimiyetini ele geçirmektir. Şeyh İsmail, Pasai'da yerel

⁴⁵Sunanto, s. 23; Muljana, s. 130.

⁴⁶Muljana, s. 136.

⁴⁷Özay, s. 110.

⁴⁸Muljana, s. 136.

⁴⁹Muljana, s. 133.

⁵⁰Pasai: Açe kuzeyin bulunan liman şehri. Bu şehir günümüzde Lhoksumawe ismiyle bilinmektedir. Bkz. Özay, s. 112.

⁵¹Muljana, s. 133.

⁵²Muljana, s. 134

komutanı Meurah Silu ile tanıştı. Şeyh İsmail Meurah Silu'yu ikna ederek Sünniliği kabul ettirdi.⁵³

Şeyh İsmail, Meurah Silu ile birlikte denizden Şiî Samudra Pasai Sultanlığına saldırarak fethetti. Meurah Silu *Malikus Saleh* lakabıyla 1285 tarihinde Samudra Pasai Sultanlığının ilk Sünnî sultanı oldu. Bu devlet XVI. yüzyılda Portekizlilerin işgaline kadar Endonezya'nın batı bölgesinde hakimiyetini sürdürdü.⁵⁴

Meurah Silu döneminde Nusantara bölgesinde çok yoğun bir şekilde İslâm'ın yayıldığı görülmüştür.⁵⁵ Çünkü bu dönemde çok sayıda Sünnî âlim ve tüccar Hicaz'dan ve Hint alt kıtasından ticaret ve İslâm'a davet etmek için bu bölgeye gelmişlerdi.⁵⁶

b. Malaka Sultanlığı

İslâmiyet gelmeden önce Malaka şehrinde gayr-ı müslim Muar Devleti hakimdi. Muar Devleti'nin hükümdarı *Parameswara* Samudra Pasai Sultanlığı'ndan gelen bir kadın ile evlendi. Müslüman eşinin vesilesiyle 1414 yılında İslâm'ı kabul etti.⁵⁷ Müslüman olduktan sonra Parameswara Malaka şehrinde Malaka Sultanlığını kurdu ve *Megat İskender Şah* lakabıyla ilk Malaka sultanı oldu.⁵⁸

Malaka Sultanlığı birkaç sene içerisinde siyasi anlaşmalar ve fetihlerle genişledi. Malaka Devleti'nin altıncı sultanı Alâeddin Riayet Şah, 1477 yıllarda bütün Malaka boğazındaki şehirleri Malaka Devleti'nin hakimiyetini altına aldı. Bu dönemden sonra Malaka devleti hem ticaret hem de ilim merkezi oldu.⁵⁹ 1528 yılında Malaka'nın Portekizliler tarafından işgali üzerine müslümanların ilim ve ticaret merkezi Açe Darüsselam Sultanlığı'na taşındı.⁶⁰

c. Açe Darüsselam Sultanlığı

⁵³Azra, s. 17; Özay, s. 121.

⁵⁴Muljana, s. 136.

⁵⁵Sunanto, s. 24.

⁵⁶Sugihen, "Muhammadiyah Dalam Kultur Keacehan", s. 133.

⁵⁷Özay, s. 117; Sunanto, s. 24.

⁵⁸Muljana, s. 147.

⁵⁹Muljana, s. 151.

⁶⁰Muljana, s. 152.

Açe Darüsselam Sultanlığı, 1521 tarihinde Ali Mugayyet Şah tarafından kuruldu. Ali Mugayyet Şah, Lamuri devletinin⁶¹ son hükümdarı Mahkota Alam torunudur.⁶² Açe Darüsselam Sultanlığı kurulmadan önce Açe’de küçük devletler mevcuttu ve bunlar, Lingga, Beuna, Pedier, Daya, Lamuri devletleriydi.⁶³

Açe Darüsselam Sultanlığı XVI. asırda Osmanlı Devletiyle diplomatik ilişkiler kurdu.⁶⁴ Açe Darüsselam Sultanı Alâeddin el-Kahhâr Portekizlere karşı savaşmak için 7 Ocak 1566 tarihinde Kanûnî Sultan Süleyman’a mektup göndererek yardım talebinde bulundu.⁶⁵ Fakat Kanûnî Sultan Süleyman o tarihte Zigetvar seferine çıktığı için Açe devletine gereken cevabı veremedi. Bu cevaplar ancak 20 Eylül 1567 tarihinde Padişah II. Selim döneminde gönderilebildi. II. Selim, mektup ile birlikte ateşli toplar ve silah ustaları gibi çeşitli yardımları Açe Darüsselam Sultanlığı’na gönderdi.⁶⁶

Açe Darüsselam Sultanlığı, *Perkasa Alam* lakabı ile bilinen Sultan İskender Muda döneminde (1607-1636) altın çağını yaşadı.⁶⁷ Zira bu dönemde Açe Darüsselam Sultanlığı hem ilim hem de büyük liman şehirleriyle bir ticaret merkezi konumundaydı. Âlimler, Arap Yarımadası’ndan ve Hint alt kıtasından bu bölgeye gelmekteydiler. Çok sayıda talebe ilim öğrenmek için Açe şehirlerine geldi. Ayrıca Endonezyalı hacılar Hicaz’a gitmek için Açe limanından yola çıkıyorlardı ve Açe "*Serambi Mekah/ Mekke Kapısı*" olarak bilinmekteydi. Hacılar, hacca gitmeden önce Açe’de bir süre kalıp âlimlerden haç eğitimi almaktaydılar.⁶⁸ İslâmiyet, XVI. asırda Açe bölgesinden Minangkabau, Bengkulu ve Lampung gibi Sumatra’nın iç bölgelerine yayılmaya başladı.⁶⁹ Açe Dârüsselâm Sultanlığı 1903 yılında Hollanda işgali ile sona erdi.⁷⁰

2. Cava’daki İslâm Devletleri

⁶¹Lamuri Devleti: Makota Alam Sultanlığı olarak bilinen 6 asır (900-1513) boyunca Açe’nin Kreung Raya kasabasında hüküm sürmüş küçük bir devlettir. Daha fazla bilgi için bkz. Özay, s. 133-138.

⁶²Özay, s. 141.

⁶³Solihin, s.22; Özay, s.101.

⁶⁴Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 14.

⁶⁵İsmail Hakkı Göksoy, *Güneydoğu Asya’da Osmanlı - Türk Tesirleri*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004, s. 38.

⁶⁶Göksoy, *Güneydoğu Asya’da Osmanlı - Türk Tesirleri*, s. 42.

⁶⁷Sunanto, s.25; Göksoy, *İslâm’ın Güneydoğu Asyaya Girişi ve Yayılışı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998, s. 173; Sultan İskender Muda ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Özay, s. 217-266.

⁶⁸Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 14; Göksoy, *İslâm’ın Güneydoğu Asyaya Girişi ve Yayılışı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998, s. 179; Özay, s. 102.

⁶⁹Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s.15.

⁷⁰Daha fazla bilgi için bkz. Özay, s. 349-364.

a. İslâmiyet'in yayılışı

Müslümanların Cava adasına ilk defa yaklaşık XI. asırlarda geldikleri tahmin edilmektedir. Zira Cava'nın Gresik şehrinde Fatma bt. Meymûn adına bir mezar bulunmakta, mezartaşı üzerinde ise 575 (1082) yılı vefat tarihi olarak yazılmaktadır.⁷¹ Bir görüşe göre Cava'ya ilk gelen müslümanlar Leran⁷² ve Jepara⁷³ kasabasında ikamet etmişlerdi.⁷⁴

Tarihçilerin çoğuna göre İslâmiyet, Cava adasına XIV. asırda "*Wali Songo*" denilen bir âlimin grubu vesilesiyle yayılmaya başlamıştır. Onlara göre *Wali* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup evliya ve âlim manasına gelmektedir. *Songo* kelimesi ise Cavaca bir kelime olup manası dokuzdur. Cava kültüründe *Wali* lakabı çok kutsiyet ve saygı ifade eder.⁷⁵ Aslında bu velilerin sayısı dokuzdan fazladır. Fakat dokuz rakamı *Wali* kelimesinde olduğu gibi kutsal bir rakam olarak algılanmaktadır.

Cava adasına ilk gelen *Wali* Mevlana Melik İbrahim'dir. Mevlana Melik İbrahim *Sunan Gresik* ismiyle biliniyordu. Çünkü kendisi İslâmiyet'i ilk defa Cava'nın Gresik bölgesinde⁷⁶ yaymaya başlamıştı. Melik İbrahim Semerkand kökenli bir âlimdi.⁷⁷ Bir rivayete göre ise Mevlana Melik Gücerat'tan gelmiştir. Bundan dolayı Cava'daki Hintlerle çok rahat bir şekilde irtibat kurabilmiştir. Melik İbrahim Nusantara bölgesinde ilk defa Çampa⁷⁸ şehrine geldi. O şehirde Çampa hükümdarı Prabu Kiyan'ın kızıyla evlendi. Melik İbrahim bu evlilik vasıtasıyla Çampa hükümdarının müslüman olmasına vesile oldu. Bu evliliğin sonucunda iki oğlu dünyaya geldi. Melik İbrahim'in oğulları kendisi gibi *Wali Songo* oldular. Melik İbrahim daha sonra ailesi ile birlikte hint inancına bağlı *Majapahit* devletinin hakim olduğu Cava adasına geldi.⁷⁹

Melik İbrahim, insanların inançları, ırkları ve kültürleri arasında fark gözetmeksizin insanlara ilgi gösteriyordu. Onlara tarımı öğretiyor ve hekimlik hizmetinde bulunuyordu. Yerli halktan çok sayıda kimse onun davranışından

⁷¹Sunanto, s. 22. Srimulyati, s. 11.

⁷²Leran: Doğu Cava'nın kuzeyinde yer alan kasaba.

⁷³Jepara: Orta Cava'nın kuzeyinde yer alan kasaba.

⁷⁴Mulyati, s. 12.

⁷⁵Saksono, s.17; Srimulyati, s. 10; Azra, s. 19

⁷⁶Gresik: Doğu Cava başkenti Surabaya şehrinin batısında bulunan şehirdir.

⁷⁷Saksono, s. 24; Syafrizal, "Sejarah İslâm Nusantara", s. 245.

⁷⁸Çampa: Kamboçya batı sahilinde bulunan bir liman şehridir.

⁷⁹Mulyati, s. 13; Azra, s. 19.

etkilenerek bu dönemde müslüman olmuştur.⁸⁰ Melik İbrahim, Cava'da kurucusu olduğu ve *Pesantren* denilen ilk eğitim kurumunda birçok talebe yetiştirmiştir.

Majapahit hükümdarı bu dönemde İslâmiyet'i bir tehdit unsuru olarak görmüyordu. Hatta bir önceki dönemlerde Majapahit hükümdarı limanlarda müslüman memurları çalıştırıyordu. Çünkü müslümanlar yabancı tüccarlarla iyi irtibat kuruyorlardı. Dolayısıyla İslâmiyet'in daha erken bir dönemde Cava adasının kıyılarında yayıldığı tahmin edilmektedir.⁸¹ Majapahit hükümdarı *Prabu Brawijaya*, Gresik bölgesini Majapahit yönetimin altında kalma şartıyla Melik İbrahim'e verdi. Prabu Brawijaya İslâmiyet'i bir tehdit unsuru olarak görmediği halde İslâmiyet'in diğer Majapahit bölgelerine yayılmasını da istemedi. Melik İbrahim bu teklifi kabul etti. Bu dönemde Melik İbrahim tebliğ faaliyetlerini sadece Gresik bölgesinde sürdürüyordu. Melik İbrahim Majapahit hükümdarı Prabu Brawijaya'yı İslâm'a davet etse de bunda başarılı olamadı.⁸²

Melik İbrahim Miladi 1419 yılında vefat etti. *Sunan Ampel* lakabı ile bilinen Raden Ahmet adında büyük oğlu vardı. Bütün Wali Songo âlimleri Raden Ahmed'in soyundan, damadından ve yetiştirdiği talebelerinden gelmişlerdir.⁸³ Bir sonraki dönemde Wali Songo vesilesiyle Cava adasında İslâm devletleri kurulmaya başladı. XVI. asır ikinci yarısında tüm Cava ve Madura adası⁸⁴ İslâmiyet'i kabul etti.⁸⁵

b. Demak Sultanlığı

Demak Sultanlığı tarihi, Majapahit Devleti tarihi ile doğrudan bağlantılıdır. Majapahit Devleti'nin son hükümdarı *Kertabumi*, ikinci eşinden erkek çocuk dünyaya geldi. Fakat Kertabumi'nin ilk eşi bu durumdan razı olmadığı için doğan çocuğu Arya Damar adında bir devlet adamına verdi.⁸⁶ Arya Damar bu çocuğa bakıp büyüttü. Çocuk büyüdüktan sonra ikinci Walisongo olan Sunan Ampel ile tanıştı. Kısa sürede çocuk

⁸⁰Mulyati, s. 14.

⁸¹Mulyati, s. 9.

⁸²Mulyati, s. 19.

⁸³Saksono, s. 25; Mulyati, s. 19.

⁸⁴Madura adası: Cava adasının doğusunda bulunan ada.

⁸⁵Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 15.

⁸⁶Muljana, s. 88.

müslüman oldu. Bu çocuk Raden Patah ismiyle biliniyordu. Raden Patah, Cava adasında bulunan ilk İslâm devleti Demak Sultanlığı'nın kurucusudur.⁸⁷

Raden Patah ormanda bir şehir açmak için Majapahit hükümdarı Kertabumi'den izin istedi. Hükümdar, onun talebini bir tehdit olarak görmediği için ona izin verdi. Raden Patah 1475 yılında bölgede önce Demak adında bir şehir kurdu, birkaç sene içerisinde ise Müslüman bir ordu teşekkül ettirdi.⁸⁸ 1478 tarihinde kurduğu İslâm ordusu ile Majapahit Devleti'ni ortadan kaldırdı. Babası Kertabumi'yi esir olarak alıp Demak şehrine götürdü. Fethedilen Majapahit şehirleri boş bırakıldı ve Demak şehri Raden Patah tarafından yönetim merkezi ilan edildi.⁸⁹

Demak şehri coğrafi olarak denizden uzak bir şehirdi. Dolayısıyla Raden Patah, Cava adasının kuzeyinde liman şehri olarak miladi 1478 tarihinde Semarang şehrini kurmuştu.⁹⁰ Hükümdar bütün ticaret faaliyetlerini Semarang limanından yürütüyordu. Semarang şehri kurulduktan sonra Cava adasında İslâmiyet hızla yayıldı. Fakat Raden Patah daha çok Semarang ve Demak şehirlerindeki İslâmî kültürle yakından ilgilenip eski Majapahit şehirlerindeki duruma fazla ilgi göstermedi. Dolayısıyla Majapahit şehirlerindeki insanlar, müslüman oldukları halde eski dinin kültürünü terketmediler.⁹¹ Onlar temiz bir İslâm inancına sahip olamadılar. Bu durum ise gelecek nesillerde İslâmî reform hareketinin çıkmasında son derece etkili oldu. Demak sultanlığı 4 sultan tarafından yönetildi. Devlet taht kavgası gibi iç karışıklığından dolayı miladi 1546 tarihinde yıkıldı.

c. Pajang ve Mataram Sultanlığı

Demak Sultanlığı'nın son hükümdarın yeğeni Sultan Adiwijaya, Demak devletinin devamı olarak miladi 1546 tarihinde Pajang devletini kurdu. Fakat yaklaşık kırk yıl sonra devlet, Ngabet Loring Pasar tarafından yıkıldı ve yerine Mataram Sultanlığı kuruldu.⁹² Bu dönemden sonra artık Cava adasında İslâmiyet'in yayılışı durdu. Çünkü Mataram devletinin hükümeti Cava'nın İslam öncesi kültürüne çok daha

⁸⁷Muljana, s. 86; Sunanto, s. 23; Mulyati, s. 21; Syafrizal, "Sejarah İslâm Nusantara", s. 244.

⁸⁸Muljana, s. 193.

⁸⁹Muljana, s. 198.

⁹⁰Muljana, s. 194.

⁹¹Muljana, s. 203.

⁹²Syafrizal, "Sejarah İslâm Nusantara", s. 245. Muljana, s. 264-268.

fazla önem verdi. Dolayısıyla bazı Cavaı müslümanların inandıkları İslâm dinî eski Cava kültürleriyle karışmaya başladı. Bu inanç "*İslâm Kejawen*" ismiyle biliniyordu. İslâm Kejawen müslümanları hem İslâm'ın ibadetlerini yerine getiriyorlar hem de İslâm'a aykırı eski Cava kültürlerini de terketmek istemiyorlardı. Örneğin bu süreçte insanlar müslüman oldukları halde sunak ritüelleri düzenlemeye devam etmekteydiler.⁹³

Mataram Sultanlığı döneminde bölgenin, özellikle Ortadoğu'daki müslüman devletlerle olan eski ilişkileri de azaldı. Bu durum Cava'daki İslâmiyet'in gerilemesine de yol açtı. Hatta bazı Cavaı müslümanlar doğru İslâm inancını yabancı bir inanç olarak görmeye başladılar.⁹⁴

⁹³Fauzan Saleh, *Teologi Pembaruan/ Reform Teologi*, Jakarta: Serambi Yayın Evi, 2004, s. 45.

⁹⁴Saleh, s. 46.

İKİNCİ BÖLÜM
KİAİ HACI AHMED DAHLÂN (1868-1923)

I. Hayatı

Ahmed Dahlân Endonezya tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. O Muhammediyye Cemiyeti vesilesiyle Endonezya’da eğitim ve ekonomik alanın gelişiminde çok büyük katkı sağladı. Aynı zamanda Endonezya’ya dinî reform düşünceleri getiren kişidir. Sosyal ve eğitim alanında halk için çok büyük hizmet faaliyetlerinde bulundu. Ahmed Dahlân, bütün bu faaliyetleri Kauman köyünde başlattı.

A. Ahmed Dahlân’nın Şahsiyeti ve Eğitimi

Kauman köyü, Yogyakarta şehrinde devletin dinî müesseselerinde çalışan âlimlerin ikamet ettiği bir köydür. Ahmed Dahlân bu köyde 1 Ağustos 1868 tarihinde dünyaya geldi. Babası Kiai Hacı Ebu Bekir ise Kauman köyündeki Merkez caminin imamı ve hatibiydi.⁹⁵ Kauman kelimesi, "*dinî ayakta tutan*" anlama gelen Arapça kökenli "قائم الدين" kelimesinden geliyordu. Kauman köyünde çok sayıda dindar ailelerinin ikamet etmesi doğal bir şeydi. Çünkü şehir, dinî faaliyetleri ile tanınıyordu. Kauman halkı dinî işlere çok önem gösteriyorlardı.⁹⁶

Ahmed Dahlân çocukluğunda Muhammed Derviş ismiyle biliniyordu. 7 kardeşten dördüncüsüydü.⁹⁷ Anne tarafından dedesi Yogyakarta’nın önde gelen alimlerinden İmam Kiai Hacı İbrahim idi.⁹⁸ Küçük yaşta ilk eğitimini babasından almıştı. Çok meraklı bir çocuk olup bilmek istediği her şeyi babasına sorardı. Sekiz yaşındayken Kur’ân okumayı öğrenmişti.⁹⁹

Muhammed Derviş daha sonra aynı zamanda eniştesi de olan Kiai Hacı Muhammed Salih’ten fıkıh dersi ve Kiai Hacı Muhsin’den nahiv dersi almaya başladı. Ayrıca aynı köyde yaşayan Kiai Hacı Muhammed Noor ve Kiai Hacı Abdulhamid gibi

⁹⁵Nur Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", *KH Ahmad Dahlân (1868-1923)*, ed. Prof. Dr. Djoko Marihandono, Jakarta: Museum Kebangkitan Nasional, 2015, s. 176; Suastiwi Triatmodjo, "Dua Makna Ragam Pada Ruang Dari Masa Lalu Di Pemukiman Kauman Jogjakarta", *Tsaqafa Jurnal Kajian Seni Budaya Islam*, c. I, S. 1 (2012), s. 24

⁹⁶Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 177

⁹⁷Susianti Br Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", *Al-Lubb*, c. II, S. 1 (2017) s. 141; Hemlan Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", *Tapis*, c. XIII, S. 1, (2013), s. 82.

⁹⁸Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 181; Adi Nugroho, *Biografi Sinkat KH Ahmad Dahlân*, Jakarta: Garasi Yayın Evi, 2014, s. 17

⁹⁹Nafilah Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", *Jurnal Ilmiah Sosiologi Agama*, c. IX, S. 1, (2015), s. 25.

âlimlerden de ders alma fırsatı buldu. 1888 tarihinde 20 yaşındayken büyük bir âlim olan Hacı Muhammed Fazıl'ın kızı Nyai Dahlân olarak bilinen Siti Valide ile evlendi. Siti Valide, Aisyiah¹⁰⁰ kurumunun kurucusuydu ve Muhammed Derviş gibi ilimle iç içe olan bir ailede yetişmişti. Siti Valide, Muhammed Derviş'in yaptığı bütün hizmetlerini hem maddi hem de manevi açıdan sürekli desteklerdi. Valide ve Derviş'in evliliğinden 6 çocukları oldu. Çocukların isimleri ise Djohanah, Muhammed Siradj Dahlân, Siti Büşra, İrfan Dahlân, Siti Aişe ve Siti Zehra'ydı.¹⁰¹

Ahmed Dahlân evinde batik¹⁰² kumaşları üreterek ailesini geçindirmekte, Dahlân ürettiği batik kumaşları Cava bölgelerinden Sumatra'nın bazı yerlerine kadar gönderip ara sıra ticaret seferine çıkmaktaydı.¹⁰³ Ahmed Dahlân, 1890-1900 yılları arasında gittiği bölgelerde sınıf farklarını dikkate almadan bütün insanlarla görüşür, özellikle bölgedeki âlimlerleri ziyaret etmeye önem verir onlarla ekonomik, kültürel ve sosyal hayat hakkında, halkın dinî inançları hususunda ortaya çıkan problemlere dair meseleleri görüşürdü.¹⁰⁴ Dahlân bu ticari seferi sayesinde birçok insanla tanışma fırsatı buldu.¹⁰⁵

B. İlk Haccı (1883)

Muhammed Derviş anne ve babasının isteği üzerine hac seferi için 1883 senesinde yola çıktı. Muhammed Derviş Kauman köyünden Yogyakarta'ya, oradan da Orta Cava bölgesinde bulunan liman şehri Semarang'a geldi. Buradan Çinli bir ticaret gemisi ile Singapur'a geçen Derviş Singapur'da 5 gün kaldıktan sonra başka bir gemi ile Hint Okyanusu'ndan geçerek Aden limanına vardı. Aden limanı yoluyla Kızıldeniz'den geçerek Cidde limanına geldi. Yolculuğu 15 gün sürmüştü. Muhammed Derviş, Mekke'ye vardığında diğer hacılarla birlikte Endonezyalılar tarafından daha

¹⁰⁰Aisyiah Kurumu: kadınların sosyal hayatlarına ilgilenen bir kurumdur. Daha geniş bilgi için Tezin üçüncü bölümünde yer alan Muhammediye faaliyetleri kısmına bakınız.

¹⁰¹Khazin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 187; Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 25; Nugroho, s. 18.

¹⁰²Batik: Endonezya'nın Cava adasında bulunan geleneksel bir kumaş türüdür.

¹⁰³Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 27; Noeng Muhadjir, "Dinamika Pendidikan Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhmadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 185; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, Jakarta: PT Bulan Bintang, 1993, s. 15.

¹⁰⁴Khazin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 191

¹⁰⁵Nugroho, s. 20.

önce vakfedilen otele yerleşti.¹⁰⁶ Mekke'deyken hac ibadeti dışında kıraat, fıkıh, tasavvuf, mantık, felek, kelam ve tefsir gibi dinî ilimlerde ihtisaslaşabilmek için çeşitli ilim meclislerine katıldı. Hicaz'daki âlimlerin fikirlerinden etkilenmesinde işte bu hac yolculuğunun önemli etkisi oldu.¹⁰⁷

Endonezya kültürüne göre hacca gidenlere "Hacı" unvanı verilmekteydi. Muhammed Derviş Mekke'de Şâfiî imamı Seyyid Bakri Syatha ile görüştü. Bu görüşmeden sonra, Muhammed Derviş olan ismini Ahmet Dahlân olarak değiştirdi ve artık Hacı Ahmed Dahlân ismiyle anılmaya başlandı.¹⁰⁸

Ahmed Dahlân birkaç ay Hicaz'da kaldıktan sonra diğer hacılarla birlikte Endonezya'ya döndü.¹⁰⁹ Memleketine geri döndükten sonra Kauman'da merkezî bir camide öğlen vaktinde çocuklara ilim öğretmeye başladı. Babası Kiai Ebu Bekir de aynı mekanda akşam vaktinde yetişkinlerle yönelik dersler yapmaktaydı. Ahmed Dahlân bazen bu derse katılıyordu, babası müsait olmadığı zamanlarda ise babası yerine geçip yetişkinlere ders veriyordu. Bir süre sonra Hacı unvanının yanında Ahmed Dahlân'a "Kiai"¹¹⁰ unvanı verildi. Cava'daki geleneklere göre âlim ve güvenilen hacılara Kiai unvanı verilirdi ve artık Kiai Hacı Ahmed Dahlân ismiyle anılmaya başladı.¹¹¹

Ahmed Dahlân bir taraftan özellikle çocukların eğitimiyle ilgilenirken diğer taraftan Kauman'da başka âlimlerden ders almaya devam ediyordu. O, Kiai Raden Dahlân'dan astronomi, Kiai Mahfuz ve Şeyh Hayyat'tan hadis, Şeyh Emin ve Bakri Satock'tan kıraat ve Şeyh Hasan'dan zooloji dersleri almaktaydı. Bunların haricinde Dahlân Yogyakarta civarında Kiai Hacı Hamid, Kiai Hacı Muhammed Nur, R. Ng.

¹⁰⁶Kyai Syoedja', *Cerita Tentang Kiai Haji Ahmad Dahlân*, Jakarta: Al-Wasat, 2009, s. 19.

¹⁰⁷M Djindar Tamimy, "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 5.

¹⁰⁸Nugroho, s. 22; Syoedja', s. 20.

¹⁰⁹Syoedja', s. 21.

¹¹⁰Kiai: Cava kültüründe saygı değer büyük âlimlere verilen bir unvandır. Bkz. Sayfa Auliya Achidsti, "Eksistensi Kiai Dalam Masyarakat", *Jurnal Kebudayaan Islam*, c. XII, S. 2, (Juli - Desember 2014), s. 150.

¹¹¹Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 26

Sosrosugondo, R. Wedana Dwijosewoyo ve Syekh M. Jamil Jambek gibi hocalardan da ilim öğrenmeye gayret ediyordu.¹¹²

1896 tarihinde Ahmed Dahlân'ın babası Kiai Hacı Ebu Bekir vefat etti. Ahmed Dahlân yerel hükümeti tarafından babasının yerine caminin imam ve hatipliğine tayin edildi. Ayrıca hükümet tarafından babasına tahsis edilmiş olan araziler de Dahlân'a intikal etti.¹¹³

Ahmed Dahlân camide imamlık ve hatiplik görevlerinin yanı sıra halkın eğitimi ve çeşitli sorunlarıyla da yakından ilgilenmekteydi. Bu dönemde özellikle ulemaya büyük görevler düştüğüne inanmakta, alimlerin temel görevinin halkı ve idarecileri doğru yola sevk etmek olduğu düsturunca hareket etmekteydi. Halka bir taraftan temel dinî bilgileri öğretmeye gayret ederken,¹¹⁴ bir taraftan da Endonezya'daki âlimler gibi fıkıh ilminde Şâfiî âlimlerin eserlerini ve tasavvufta ise İmam Gazzali'nin metinlerini referans almaktaydı.¹¹⁵ İlerleyen dönemlerde ise daha çok reformcu âlimlerin metinlerine ilgi duymaya başlamıştır.

C. Ahmed Dahlân'ın İlk Faaliyetleri

1. Camilerin Kiblelerini Düzeltme Çabası

O dönemde Yogyakarta'da birçok cami dinî maslahatlar için değil örfi maslahatlar için kurulmuştu. Camilerin kiblesi Kabe tarafı olan kuzey batıya yönelmesi gerekirken Yogyakarta'daki bazı camilerin kiblesi batıya dönüktü. Hatta bazı camiler Kabe'nin konumuna göre değil şehrin ana yollarının durumuna göre inşa edilmişti. Bunda şüphesiz o dönemde astronomi ilmine sahip âlimlerin sayısının son derece az olmasının büyük etkisi vardı. Ahmed Dahlân Cava'da birçok caminin kiblesinin hatalı olduğunu farketti ve özellikle Yogyakarta'da kiblesi yanlış olan camileri düzeltmeyi

¹¹²Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 185; Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", s. 82

¹¹³Muhammad Dahlân, "KH Ahmad Dahlân Sebagai Tokoh Pembaharu", *Jurnal Adabiyah*, c. XIV, S. 2 (2014), s. 124

¹¹⁴Nugroho, s. 25; Syoedja', s. 32.

¹¹⁵Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", s. 83; Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 26.

düşündü ve bu zorlu işi başarabilmek için dikkatli davranmak zorunda olduğunun farkındaydı.¹¹⁶

Ahmed Dahlân 1897 tarihinde kible meselesi çözmek için Yogyakarta'daki bütün imamların katılacağı bir toplantı düzenlemeye karar verdi. Toplantıdan önce Kiai Hacı Lurah gibi tanıdığı yakın imamlarla bu konu ile ilgili istişarede bulundu. Neticede toplantı 1898 tarihinde Kauman köyünde düzenlendi. İmamlar, Yogyakarta'nın her bölgesinden kible ile ilgili klasik fıkıh kitaplarını yanlarında getirerek toplantıya katıldılar. Birçok âlim toplantıda camilerin kiblesinin doğru olduğunu ve değiştirmeyeceğini ifade etti. Nihayet Dahlân o günkü toplantıdan bir sonuç alınamayacağını düşündü.¹¹⁷

Fakat ertesi günü meydana gelen bir olay Ahmed Dahlân'ın Kauman camii imam ve hatipliğinden azledilmesiyle sonuçlandı. Öğrencilerinden üçü gece gizlice gelerek caminin zeminine kibleyi kuzey batı yönünde gösteren çizgiler çizdiklerinde bu durum büyük bir infiale sebep olmuş, gelişen olaylar Dahlân'ın camideki görevinden azledilmesiyle neticelenmişti.¹¹⁸

2. Surau Mescidi'ni Açışı

Ahmed Dahlân 1899 yılında evinin yakınlarında *Surau* denilen küçük bir mescit açtı. Sahip olduğu astronomi bilgisine dayanarak Surau'nun kiblesini 22 derece kuzey batıya yöneltmişti. Ahmed Dahlân Surau'da talebelerine ders veriyordu. Bir gün Kauman camiinden bir görevli Surau'ya geldi. Görevli Ahmed Dahlân'a Kauman cami imamlarının ve ilçe müftüsünün talebi üzerine Surau'nun yıkılması gerektiğini söyledi. Surau'nun kiblesi Kauman camiinden farklı olması sebebiyle müftü ve bazı imamlar Surau'nun yıkılmasını talep ettiler. Dolayısıyla Surau'da camilerde olduğu gibi ibadet

¹¹⁶Syoedja', s. 35.

¹¹⁷Nugroho, s. 30; Syoedja', s. 39.

¹¹⁸Dahlân'ın öğrencileri toplantıda alınan kararlardan memnun olmadıkları için caminin kiblesini düzeltmek maksadıyla caminin zeminini tebeşir ile çizdiler. Başlangıçta Dahlân dahil hiç kimse çizgiyi çizen kişiyi bilmiyordu. Daha sonra Dahlân kendi öğrencilerine bu konu hakkında soru sorduktan sonra yalnızca 3 öğrencisi itiraf etti. Dahlân çizgi çizen 3 öğrencisinden Kauman caminin imamlarından özür dilemelerini emretti. Onlar da emrini yerine getirdiler. Caminin imamları da onları genç olarak gördükleri için affettiler. Daha Fazla bigi çin bkz. Dahlân, "KH Ahmad Dahlân Sebagai Tokoh Pembaharu", s. 125; Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 195; Syoedja', s.45.

faaliyetleri yapılmasını istemiyorlardı. Fakat Ahmed Dahlân onların bu isteğini kesin bir şekilde reddetti.¹¹⁹

Durumdan memnun olmayan Kauman'ın merkezî camiinin büyük imamı Penghulu Raden Halil Kemalettin topladığı birkaç adamla akşam Surau'nun yıkılmalarını emretti. Ahmed Dahlân bundan haberdar olur olmaz böylesine üzücü bir olaya şahit olmamak için Surau'yu terkedip başka bir yere gitti. Surau'nun basılıp Penghulu Raden Halil ve beraberindekiler tarafından yıkılması üzerine Ahmed Dahlân Kauman'dan ayrılarak eşi ile birlikte Yogyakarta şehrine gitmeye karar verdi.¹²⁰ Ancak özellikle eniştesi Hacı Salih'in kendisini ikna etmesi üzerine bu kararından vazgeçti.

Ahmed Dahlân birkaç ay içerisinde yıkılmış olan Surau'yu tekrar inşa etti. Burada artık talebelerine sadece ders veriyordu. Surau'nun kiblesi de tıpkı diğer mescitler gibiydi ve bu nedenle kendisine bu konuda başka bir tepki gösterilmedi.¹²¹

Bu günlerde Ahmed Dahlân ders vermek dışında Cem'iyetü'l-Hayr denilen Arap kökenli âlimlerin toplandıkları kuruluşun toplantılarına katılmaya başladı. Burada tanıştığı âlimler Ahmed Dahlân'a ilim öğrenmek istiyorsa Hicaz'a gitmesini tavsiye ettiler. Ahmed Dahlân iki yıldan fazla Surau'da ders verdikten sonra dinî ilimlere henüz yeterince hakim olmadığını farkettiler ve Cem'iyetü'l-Hayr'daki âlimlerin tavsiyesi üzerine ikinci kez Hicaz'a gitmeye karar verdi.¹²²

D. İkinci Haccı (1903)

Ahmed Dahlân 1903 yılında 6 yaşındaki oğlu Muhammed Siraj ile birlikte ikinci kez Mekke'ye gitti ve burada iki yıl kaldı.¹²³ Bu dönemde ilim öğrenmek için Hicaz çok uygun bir bölgeydi. Zira Arap Yarımadası, Orta Asya, Hint alt kıtası, Güney Doğu Asya ve Kuzey Afrika gibi çeşitli bölgelerden âlimler Hicaz'da toplanıyorlardı.¹²⁴ Mekke'de Kiai Muhtaram Banyumas, Şeyh Salih Bafazal, Şeyh Said Cemani, Şeyh Said Babuşel, Müfti Şâfiî'den fıkıh, Kiai Eşari Baveyan'den astronomi ve Şeyh Ali Misri'den ise

¹¹⁹Syoedja', s. 47.

¹²⁰Syoedja', s. 49.

¹²¹Nugrogo, s. 27.

¹²²Tamimy, "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", s. 5

¹²³Khazin, "Biografi KH Ahmad Dahlan", s. 186; Abdullah, "KH Ahmad Dahlan (Muhammad Darwis)", s. 26.

¹²⁴Syoedja', s.53.

kıraat ilimleri tahsil etti. Ahmed Dahlân bu sefer çok derin bir bilgiye sahip oldu.¹²⁵ Mekke'deyken Endonezyalı Şeyh Muhammed Hatip, Kiai Nevavi, Kiai Mas Abdullah, Kiai Maskumban gibi âlimlerden de ders almayı da ihmal etmedi. Böylece ilmî birikimini daha da artırma fırsatı buldu.¹²⁶

Ahmed Dahlân sahip olduğu bilgileri zenginleştirmek için Hicaz'da çeşitli kitapları satın alıp araştırıyordu. Bu kitaplardan düşünce hayatında derin izler bırakacak olan Muhammed Abduh'un *Kitâbü't-Tevhîd, el-İslâm ve'n-Nasrâniyye, Tefsîru cüz Amme*, Farid Vecdi'nin *Dâiretü'l-maârif, Kenzü'l-Ulûm*, İbn Temiyye'nin *et-Teveşşül ve'l-Vesîle, Kitabu fil Bidat*, Rahmetüllah el-Hindî'nin *İzhârü'l-Hak*, Attaullah'ın *Tefsîru'n-nasrateyn Tefsîru's-Sa'deteyn, Matan el-Hikâm*, Abdullah Ettas'ın *el-Aksa'l-Ettasiyye*, Reşîd Rızâ'nın *Tefsîrü'l-Menâr* adlı eserleri en dikkat çekici olanlarıdır. Ahmed Dahlân'ın üzerinde çalışmaya başladığı eserler daha ziyade İslâmî reformcular tarafından telif edilen metinlerdi.¹²⁷

Ahmed Dahlân Mekke'de bulunduğu bu dönemde İslâm reformizmini savunan söz konusu eserlerin yanında İslâmî reform hareketleri hakkında çeşitli ülkelerde çıkan çalışmalar hakkında da bilgi toplamaya başladı. Bu süreçte özellikle İbn Temiyye, Cemâleddîn Efgânî, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ gibi İslâmî reformcuların fikirlerini araştırıp inceliyordu.¹²⁸

İslâmî reform fikirlerinden çok etkilenen Ahmed Dahlân Mekke'de bulunduğu bu dönemde Muhammed Abduh'un öğrencisi Reşîd Rızâ ile görüştü.¹²⁹ Reşîd Rızâ tarafından kaleme alınan *el-Menar* ve Cemâleddîn Efgânî tarafından kaleme alınan *el-Urvetu'l-Vüskâ* dergilerini okuyarak reformist fikirler hakkında daha derin bir bilgiye

¹²⁵Syoedja', s. 54; Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 26.

¹²⁶Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 186; Syoedja', s. 54; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 14.

¹²⁷Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 184; Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 27. Tamimy, "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", s. 5.

¹²⁸Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 186; Dahlân, "KH Ahmad Dahlân Sebagai Tokoh Pembaharu", s. 123.

¹²⁹Agus Miswanto, *Sejarah Islam dan Kemuhmadiyah*, Malang: P3SI UMM, 2012, s.49.

sahip oldu.¹³⁰ Ahmed Dahlân Mekke’de iki sene kaldıktan sonra 1905 yılında Endonezya’ya geri döndü.

Ahmed Dahlân memlekete geri döndükten sonra Surau’da ders vermeye devam etti. Artık Yogyakarta dışından talebeler ondan ders almak için yanına gelmeye başlamıştı. Dolayısıyla uzaktan gelen talebeleri barındırmak için 1905 tarihinde *kombong* adında bir yurt açtı.¹³¹

Ahmed Dahlân bir yandan talebelerine dinî ilimleri öğretirken diğer yandan onların pozitif ilimleri de öğrenmelerini istiyordu. Ahmed Dahlân pozitif ilimler hakkında fazla bilgi sahip olmadığı için talebelerinin bu konudaki eksiklerini giderebilmek için. Cava’da Boedi Oetomo adında modern eğitim veren bir kuruma katılmaya karar verdi.¹³²

E. İkinci Hac Seferinden Sonra Dahlân’ın Faaliyetleri

1. Boedi Oetomo Teşkilatına Katılması

Boedi Oetomo, 20 Mayıs 1907 tarihinde Yogyakarta’da Endonezya’daki eğitim sorununa çözüm üretmek amacıyla kurulmuştu. Teşkilat’ın üyeleri büyük çoğunluk lisans eğitimini tamamlayan gençlerden oluşmaktaydı. Teşkilatın mensuplarının çoğu Hollanda okullarında ve devlet kurumlarında çalışmakta, bazı üyeleri kendi evlerinde köy çocuklarına ücretsiz eğitim vermekteydi.¹³³

Ahmed Dahlân bu teşkilatın varlığından haberdar olur olmaz Boedi Oetomo hakkında bilgi toplamaya başladı ve kısa bir süre sonra yürüttüğü hizmetleri beğendiği bu teşkilata katılmak istedi. Fakat Boedi Oetomo’nun mensuplarından hiçbirini tanımadığı için öncelikle teşkilatla irtibat kurmakta zorlandı. Daha sonra 1909 yılında Mas Joyosumarto isimli bir Boedi Oetomo mensubunun Kauman köyüne ziyaret edeceğini duyduğunda bu fırsatı kaçırmak istemeyen Ahmed Dahlân Joyosumarto’yu

¹³⁰Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 186; Ahmad Syafii Maarif, "Apa Literatur KH Ahmad Dahlân?", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 26.

¹³¹Syoedja’, s.55; Nugroho, s. 25.

¹³²Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 150.

¹³³Daha fazla bilgi için bkz. Gamal Komandoko, *Boedi Oetomo: Awal Bangkitnya Kesadaran Bangsa*, Yogyakarta: Media Pressindo, 2012.

evinde misafir ederek teşkilatla ilişki kurmak istedi.¹³⁴ Ahmed Dahlân ziyaret sırasında Mas Joyosumarto'ya Boedi Oetomo teşkilatına katılmak istediğini söyledi. Mas Joyosumarto, Boedi Oetomo teşkilatının kapısının eğitim alanında katkı sağlamak isteyen herkese açık olduğunu söyledi.¹³⁵

Bir gün Joyosumarto Ahmed Dahlân'ı Boedi Oetomo'nun düzenli olarak tertip edilen toplantılarından birine davet etti. Toplantı, Yogyakarta şehrindeki Boedi Oetomo başkanı Dr.Sudiro Husodo evinde düzenlendi. Ahmed Dahlân bu toplantıda kendini herkese tanıttı. Başta Boedi Oetomo başkanı Dr. Sudiro Husodo olmak üzere herkes Ahmed Dahlân'ın Boedi Oetomo teşkilatına katılmasını kabul ettiler. Ahmed Dahlân Boedi Oetomo teşkilatının toplantılarına katıldıkça bu teşkilatın amacını daha iyi anladı ve kendi fikirleriyle teşkilatın amaçlarının büyük ölçüde örtüştüğünü fark etti. Böylece teşkilat içerisinde daha aktif şekilde yer almaya karar verdi.¹³⁶

Ahmed Dahlân, Boedi Oetomo'ya katıldıktan sonra bütün toplantılara katılmak konusunda titiz davrandığı gibi teşkilat içinde de aktif olarak yer aldı. Ayrıca bu süreçte bir teşkilatın kurumsal yapısı ve işleyişinin nasıl olması gerektiği konusunda da büyük bir tecrübe edinme fırsatı buldu. Diğer taraftan ise eğitilmiş Boedi Oetomo mensuplarına dinî eğitim vermeye de başlamıştı ve toplantılar çoğu kez Ahmed Dahlân'ın dinî sohbetleriyle sona erer olmuştu.¹³⁷

Bir süre sonra Boedi Oetomo mensuplarından biri Ahmed Dahlân'ın Hollanda okulunda din dersi vermesini tavsiye etti. Zira o dönemde Hollanda okullarının müfredatında böyle bir ders bulunmuyordu. Boedi Oetomo mensupları bu şahsın tavsiyesini olumlu olarak karşılayarak Yogyakarta şehrinde bulunan Kwekshool okulunun müfredatında seçmeli din dersi koymak için Yogyakarta'daki Hollanda milli eğitim müdürü *Hoofd Inspectuur*'a talepte bulundu. *Hoofd Inspectuur*, bu talebi uygun gördü ve müfredata seçmeli din dersi eklendi.¹³⁸

¹³⁴Syoedja', s. 58.

¹³⁵Nugroho, s. 33.

¹³⁶Syoedja', s. 60.

¹³⁷Syoedja', s. 61; Djarnawi Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 246.

¹³⁸Syoedja', s. 62.

Ahmed Dahlân bu dönemde sürekli İslâm dininden bihaber olan devlet memurlarını görüyor ve onların İslam dini hakkında bilgi sahibi olmalarını öğrenmelerini istiyordu. Ahmed Dahlân'a göre İslâm'ı bilen bir memur halk için daha iyi çalışır, zira İslâm dini insanlara güzel davranmayı emreder. Ahmed Dahlân'ın bu amacını gerçekleştirebilmek amacıyla Endonezya'da bütün devlet memurlarının yetiştiği Hollanda okullarında seçmeli din dersi öğretmenliği yapması kendisi için büyük bir fırsat anlamına gelmekteydi.¹³⁹

Derslere katılan bütün öğrenciler Ahmed Dahlân'ın derslerinden büyük bir memnuniyet duydular. Çünkü Ahmed Dahlân sabır ve yumuşak tavır ile öğrencilere ders veriyordu. Ders esnasında güzel örneklerle öğrencileri motive ediyordu.¹⁴⁰ Başarısında kendisinin Boedi Oetomo üyesi olmasının ve teşkilatının kendisini desteklemesinin önemli katkısı olmuştur. Dahlan aynı anda Boedi Oetomo teşkilatından çok fazla örgütsel tecrübeyi kazanmış ve kazandığı bu tecrübeyi 1912 yılında kurduğu Muhammediyye Cemiyeti'nde uygulamaya gayret etmiştir.

2. Okul Açması

Ahmed Dahlân Kauman halkının çocukları için 1912 yılında Boedi Oetomo teşkilatının desteğiyle evinde bir okul açmaya karar verdi. Tek sınıfı ve son derece kısıtlı imkanları olan bu okul ilk kurulduğunda sadece dokuz talebeye sahipti. Ahmed Dahlân başta bu okulu *al-Qismul Arqa*¹⁴¹ ismiyle isimlendirdi. Daha Sonra Ahmed Dahlân bu okulu *Madrasah Ibtidaiyah Dinîyyah Islamiyah* ismiyle değiştirdi.¹⁴²

Ahmed Dahlân, modern Hollanda okullarındaki düzen ve işleyiş usulünü kendi kurduğu bu okulda uygulamaya çalışıyordu. Mesela geleneksel eğitim sisteminde hoca ve talebeler, tahta, sıra ve sandelye gibi modern imkanları kullanmadan yerde oturarak

¹³⁹Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 241.

¹⁴⁰Syoedja', s. 62.

¹⁴¹al-Qismul Arqa: Gelişmiş sınıf. Bkz. Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 105.

¹⁴²Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 27; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 105; Mohammad Djazman, "Pondok Muhammadiyah Sebagai Sistem Pendidikan Untuk Menyiapkan Kader-Kader Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 189; Munir Mulkhan, "Percakapan: Pemikiran Islam Dalam Muhammadiyah", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 278.

ders işlerken Ahmed Dahlân okulunda bu imkanlar kullanılmaktaydı. Ona göre bu tür imkanlar bidat olmayıp dine aykırı olmadığı için kullanılabilirdi.¹⁴³

Ahmed Dahlân, bu okulda talebelerine hem dinî ilimler hem de pozitif ilimler öğretmekteydi.¹⁴⁴ Dinî ilimler olarak talebelerine fıkıh dersinde *er-Risâle* gibi Şâfiî mezhebinin klasik fıkıh eserlerini; tasavvuf ilminde İmam Gazzali'nin *İhyâü Ulûmi'd-dîn*'ini; kelamda Muhammed Abduh'un *Kitâbü't-Tevhîd*'ini, tefsirde *Tefsîrû'l-Celâleyn* ve *Tefsîrû'l-menâr*'ı okutuyordu. Bu okuldaki pozitif ilimler ise Hollanda okullarında görev yapan ve Boedi Oetomo mensubu olan öğretmenler tarafından veriliyordu. Bu öğretmenler, Pozitif ilimler olarak talebelere tarih, matematik, resim, Malayca, İngilizce ve Hollanca dersleri veriyorlardı.¹⁴⁵

Diğer taraftan Ahmed Dahlân bu faaliyetleri sırasında bazı engellerle de karşılaşılıyordu. Bu engellerden biri çevredeki insanların şikayetleridir. Bazı kimseler Ahmed Dahlân'ın çocuklara verdiği eğitimden Hollanda eğitim sistemine benzediği gerekçesiyle şikayet etmekteydiler ve onlara göre bu faaliyetler derhal durdurulmalıydı.¹⁴⁶ Hatta Ahmed Dahlân'ı sahtekar veya kafir bir âlim olmakla itham edenler dahi bulunmaktaydı. Bu gibi ithamlar karşısında sarsılmayan Ahmed Dahlân kararlı şekilde talebelerine ders vermeye devam etti.¹⁴⁷ Hatta Ahmed Dahlân ilerleyen dönemde Muhammediyye Cemiyeti'ni kurduktan sonra bu cemiyetin vasıtasıyla çok sayıda Muhammediye okulu açmayı başardı.

3. Misyonerlik Faaliyetleriyle Mücadelesi

Ahmed Dahlân, *el-Menâr* yoluyla Batılılar'ın Afrika kıtasında insanlara yardım görüntüsü altında yürüttükleri misyonerlik faaliyetlerini takip etmekteydi. O,

¹⁴³Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 196.

¹⁴⁴Mukti Ali, "Amalan Kyai Haji Ahmad Dahlân", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 365.

¹⁴⁵Yusron Asrofie, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 268; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 107; Arbiyahlubis, "Cita dan Corak Pembaharuan dalam Gerakan Muhammadiyah", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendekiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 36.

¹⁴⁶Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 196.

¹⁴⁷Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 27; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 108.

Hollandalılar'ın da Endonezya'da aynı şekilde faaliyet yürüttüklerini fark etti.¹⁴⁸ Endonezyalı Müslümanları misyonerlik faaliyetlerine karşı korumak gerektiğini düşünen Ahmed Dahlân bunun için mücadele vermeye başladı. Bu faaliyetlerinin başında dinlerarası münazaralara katılıp Hristiyan din adamlarının onların iddialarını çürütmeye çalışmak gelmekteydi.¹⁴⁹

Ahmed Dahlân katıldığı her münazarada sağlam bir delil ile İslâm'ın hak din olduğunu ve Hristiyanlığın ise tahrif edilmiş bir din olduğunu ispat etmeye çalışıyordu. O, İslâm'ı münazara yoluyla savunma konusunda İbn Teymiyye'den etkilenmiş olabilir. Zira İbn Teymiyye Hristiyanlarla yaptığı münazaraları ile meşhurdur.¹⁵⁰ Ahmed Dahlân, büyük çoğunluk Hollanda kökenli papazlarla münazaralara girer, bazen bu münazaralar durdurulurdu.¹⁵¹

Ahmed Dahlân hiç şüphesiz katıldığı bu münazarada *mağlubun galibin dinine geçmesi gerekir* kaidesine vurgu yapıyordu. Bir gün Ahmed Dahlân, Papaz Domine Bakker ile yaptığı münazara çok uzun sürdü. Nihayetinde Ahmed Dahlân, Papaz Domine Bakker'e karşı *mağlubun galibin dinine geçmesi gerekir* kaidesine vurgu yaptı. Papaz Domine Bakker, Dahlân'ın okuduğu meydan okumayı reddedip münazaradan çekildi. Bu olaydan sonra Papaz Domine Bakker Hollanda'ya geri döndü. Başka bir günde Ahmed Dahlân münazara esnasında Papaz Labeton'a karşı aynı şekilde meydan okudu. Papaz Laberton, Papaz Domine olduğu gibi hangi durumda olursa olsun atasının dini Hristiyanlık'tan asla vazgeçmeyeceğini belirterek münazaradan çekildi.¹⁵²

Ahmed Dahlân, Hristiyanlık hakkında daha fazla bilgi öğrenmesi için en yakın talebelerinden biri olan Hacı Fahrettin'e tavsiyelerde bulundu. Hacı Fahrettin İncili

¹⁴⁸Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 243.

¹⁴⁹Arbiyahlubis. *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 15; Amirah Mawardi, "Studi Pemikiran Pendidikan KH Ahmad Dahlân", *Jurnal Tarbawi*, c. I, S. 2 (ISSN 2527-4082), s.101.

¹⁵⁰İbn Teymiyye eser yazarak Hristiyanlara karşı mücadele etmiştir. Bu mücadele ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Takıyyüddin b. Abdülhâlim İbn Teymiyye, *"el-Cevabü's-Sahih li-men Beddele dine'l-Mesih"*, (thk. Ali b. Hasan b. Nasır, Abdülaziz b. İbrahim, Hamdan b. Muhammed, Riyad: Dârü'l-Âsime, 1994), c. I-VI.

¹⁵¹Bir gün Ahmed Dahlân, Van Lith isimli bir papaz ile yaptığı münazara sırasında Van Lith'in ölümü nedeniyle münazara durdurulmuştu. Başka bir sefer ise Ahmed Dahlân, Papaz Van Driesse ile yaptığı münazara esnasında Papaz Van Driesse'nin Dahlân'a karşı söylediği kötü sözler sebebiyle münazara durduruldu; Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 244.

¹⁵²Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 245.

inceleyip araştırdı ve "*Kawan Lawan Kawan/Dostların Kavgası*" isimli bir kitap kaleme aldı. Bu kitap, Hristiyanlığa geçtiği için müslüman dostuyla tartışan ve bu tartışma sonunda tekrar hidayet yolunu bulan bir adamın hayat hikayesinden bahsetmekteydi. Hacı Fahrettin ayrıca Hristiyanlığın yanlışları hakkında yazılar yazıp müslümanlarla paylaşıyordu. Onun bu gayretleri çok sayıda müslümanı Hristiyan olmaktan kurtarmış oldu.¹⁵³

F. Vefatı

Ahmed Dahlân 1922 yılında Muhammediyye genel toplantısını yönetirken toplantı sırasında rahatsızlanıp toplantıyı yarıda bırakmak zorunda kaldı.¹⁵⁴ O sırada Ahmed Dahlân, Muhammediyye için hizmet etmeye devam edeceğini belirterek toplantıdan ayrıldı.¹⁵⁵

Ahmed Dahlân 1922 yılı sonunda hastalığı şiddetlenince doktorların sakin ve huzurlu bir mekanda bulunması tavsiyesi üzerine talebeleri Hacı Fahrettin ve Abdullah tarafından Yogyakarta'dan Pasuruan şehrine götürüldü. Fakat burada Muhammediyye ile ilişkisini hiç kesmedi.¹⁵⁶

Ahmed Dahlân'ın burada istirahattayken talebelerine son nasihati olarak şöyle dediği belirtilir: *Ben Muhammediyye'nin büyük hizmet başlangıcını yaptım, eğer bu hizmeti yapmaya ara veririm bu hizmet yarıda kalacak. Benim ömrüm yakında bitecek. Dolayısıyla son nefesime kadar bu hizmeti devam ettirmeye gayret edeceğim. Umarımki benden sonraki talebelerim bu hizmeti devam ettireceklerdir.*¹⁵⁷

1923 yılında yapılacak Muhammediyye genel toplantısı tarihi yaklaşınca, Ahmed Dahlân 2 ay boyunca istirahat ettiği Pasuruan'dan Yogyakarta'ya geri döndü.

¹⁵³Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 245

¹⁵⁴Nugroho, s. 38.

¹⁵⁵Munir Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", *KH Ahmad Dahlân (1868-1923)*, ed. Prof. Dr. Djoko Marhandono, Jakarta: Museum Kebangkitan Nasional, 2015, s. 74.

¹⁵⁶Munir Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, Jakarta: Buku Kompas, 2010, s. 244; Haedar Nashir, *Muhammadiyah Gerakan Pembaharuan*, Yogyakarta: Suara Muhammadiyah Yayın Evi, 2016, s. 136.

¹⁵⁷Nashir, s. 136; Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 31; Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 74.

Ahmed Dahlân, toplantının açılışını yaptıktan sonra hastalığı daha da kötüleşti. Doktorların tavsiyesi üzerine Ahmed Dahlân bundan sonraki hayatını evinde istirahat ederek geçirdi ve Dahlân 23 Şubat 1923 (7 Recep 1340H) tarihinde 55 yaşında vefat etti.¹⁵⁸

Ahmed Dahlân vefat etmeden önce yardımcısı Hacı İbrahim'in kendisinden sonra Muhammediyye'nin başına geçmesini vasiyet etmişti. Dahlân son vasiyetinde Hacı İbrahim'den diğer âlimlerle ilişki kurarak İslâm ümmetini kötü durumdan kurtarmasını ve Muhammediyye için liderlik yapmasını istedi. Dahlân'ın cenazesi defnedildikten sonra Muhammediyye'nin ileri gelenleri Dahlân'ın evinde toplandılar. Dahlân'ın vasiyeti üzerine bir sonraki Muhammediyye genel toplantısına kadar Hacı İbrahim'i Muhammediyye'nin lideri olarak seçtiler.¹⁵⁹

Ahmed Dahlân, sömürgecilik altında yaşayan müslümanlara örnek model olduğu Muhammediyye vasıtasıyla halkın dinî inançlarını yanlış uygulamalardan arındırdığı, halkı gelişime ve ilme teşvik ettiği, kendisi tarafından kurulan Muhammediyye Cemiyeti sosyal ve eğitim alanında devletin gelişmesine ve kalkınmasına katkı sağladığı ve yine kendisi tarafından kurulan, Aisyiah kurumu vasıtasıyla erkekler gibi kadınlara da eğitim hakkı sağlanması gibi Endonezya'nın dinî, ilmî ve sosyal hayatına katkılarından dolayı Endonezya Cumhuriyeti tarafından 1961 yılında cumhurbaşkanı kararıyla milli kahraman olarak ilan edilmiştir.¹⁶⁰

II. Fikirlerini Etkiyen Düşünürler

XIX. asır özellikle Batı sömürgeciliği karşısında İslâm dünyasında *tecdit* hareketleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Tecdit sözlükte tecdit, yenilemek anlamına gelirken terim olarak ise modernizm, reformizm, puritarizm, revivalizm ve fundamentalizm gibi kavramlarla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. İslam dünyasında dinî hareketlere işaret edecek şekilde tecdit kelimesi sadece modernizm ve reformizm manasına gelir. Bu hususta düzeltme anlamına gelen *ıslah* kelimesi de benzer bağlamda

¹⁵⁸Nugroho, s. 41; Nashir, s. 136.

¹⁵⁹Syoedja', s. 175; Nugroho, s. 42.

¹⁶⁰Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 74; Nashir, s. 137.

kullanılmıştır. Çünkü her iki kelimeyle müslümanların dinî hayatlarını yenileme ve düzeltme kastedilir.¹⁶¹

Cemâleddîn Efgânî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Abdurrahman Kevâkibî, Muhammed İkbâl gibi isimler İslam dünyasında ıslah fikrinin önde gelen temsilcileri arasında yer almaktadır. Birçok araştırmacı herhangi bir eser kalem almamış olduğu için Ahmed Dahlân'ın fikirlerini incelemekte zorlanmışlardır. Bununla beraber birçok tarihçi Ahmed Dahlân'ın fikirlerinin başta Takıyyüddîn İbn Teymiyye olmak üzere, Cemâleddîn Efgânî, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi ıslahatçı âlimlerden etkilendiği konusunda hem fikirdir. Nitekim daha önce de değinildiği üzere Ahmed Dahlân özellikle ikinci hac seferi sırasında bu isimlerin eserlerini okuyup incelemiş, hatta Mekke'deyken Reşid Rıza ile bizzat görüşmüştü. Söz konusu isimlerin bazı fikirleri Dahlân'ın düşünce dünyası üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Mesela Kur'ân'ı temel kaynak olarak kabul etmesi, taklide karşı çıkıp içtihadı benimsemesi, bidatları terk edip İslâm'ı saf hale getirme prensibi gibi iddiaları bu etkileşimin en belirgin örneklerini teşkil etmektedir.¹⁶²

Ahmed Dahlân ayrıca ıslah hareketleri içerisinde yer alan birçok isim gibi ayrıca XIII. asırda yaşayan Takıyyüddîn İbn Teymiyye'nin fikirlerinden de önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Çünkü İbn Teymiyye İslâm düşünce tarihinde yeni düşünce akımı başlatan âlimlerden biridir. İbn Teymiyye fıkıh, kelim ve tasavvuf alanında çok sayıda eser telif etmiş, bu eserler sonraki dönemde yaşayan âlimleri etkilemiştir.

A. İbn Teymiyye

İbn Teymiyye, İslâm düşüncesinin gelişmesine katkı sağlayan selefi bir müctehiddir. Asıl ismi Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn b. Teymiyye'dir. İbn Teymiyye 22 Ocak 1263 tarihinde Harran'da doğdu.¹⁶³ İbn Teymiyye âlim bir ailede yetişmiştir.

¹⁶¹Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 143; Saleh, s. 123.

¹⁶²Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 147; Mulkhan, "Percakapan: Pemikiran Islam Dalam Muhammadiyah", s. 277.

¹⁶³M Sait Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin düşünce yönü ve kelamcılara eleştirisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, s. 39.

Küçük yaşta Dımaşk'ta babasının müderrislik yaptığı Sükerriyye Dârulhadisi'nde eğitim almaya başladı. Bu medresede çeşitli âlimlerden ders aldı.¹⁶⁴

İbn Teymiyye hayatı boyunca bidat ve hurafelere karşı sert tavırlar göstererek, insanların bu tür uygulamalarıyla mücadele etmiştir. İbn Teymiyye'ye göre bidat ve hurafe işleri müslümanların inancını yok edip onları şirke düşürür.¹⁶⁵ Dolayısıyla kendisi bu konuda çeşitli âlimlerle tartışmış ve çok sayıda dinî toplantıya katılmıştır.¹⁶⁶ İbn Teymiyye devamlı Kur'ân'ın ve hadislerin en önemli kaynak olduğunu vurgulayan bir âlimdir. İbn Teymiyye'ye göre Kur'ân ve hadisler asla çelişmez ve sürekli uyum içindedir. Dolayısıyla Kur'ân ve hadisler nas olarak hukuki deliller hiyerarşisinde birinci sırada yer almaktadır.¹⁶⁷

Ahmed Dahlân'ın hayatının bazı açılarından İbn Teymiyye'nin hayatına benzediği söylenebilir. Zira Ahmed Dahlân da bidat ve hurafe işlerinin yaygın olduğu ortamda yaşamıştır. İbn Teymiyye'nin Kitâbü'l-bid'at adlı eserini okumuş, onun bidat ve hurafelere karşı yaptığı mücadelesinden ve Kur'ân-i Kerîm'i yegâne temel kaynak olarak kabul eden görüşlerinden önemli ölçüde etkilenmiştir.¹⁶⁸ Bununla birlikte İbn Teymiyye'nin mücadelesini sert ve tavissiz bir tavır ile verdiği bilinirken, Ahmed Dahlân ise yumuşak bir üslup ile çevresindeki bidat ve hurafeleri yok etmeye çalışıyordu. Bu açıdan bakıldığında amaçları aynı olsa bile İbn Teymiyye ve Ahmed Dahlân farklı bir üslupla benimsedikleri söylenebilir.¹⁶⁹ Ayrıca aralarındaki bir diğer temel fark İbn Teymiyye çeşitli siyasi tartışmalarla yakından ilgilenirken Ahmed Dahlân'ın bu tip tartışma ve mücadelelere hiç girmemiş olmasıdır.

B. Cemâleddîn Efgânî

¹⁶⁴Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), c.XX, s. 391; Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin düşünce yönü ve kelamcılara eleştirisi*, s. 40; Muhammed Ebu Zehra, *İmam İbn Teymiyye: hayatı, fikirleri, eserleri, çağı ve fıkhi*, (çev. Musreddin Bolelli, Vecdi Akyüz, Adil Bebek, Mehmet Erdoğan, Veli Kayhan, İstanbul : İslâmoğlu Yayıncılık, 1988), s. 21.

¹⁶⁵Koca, "İbn Teymiyye", s. 404; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim İbn Teymiyye, *Bidatler*, İstanbul: Tevhid Yayınları, 1998, s. 83; Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin düşünce yönü ve kelamcılara eleştirisi*, s. 55; İbn Teymiyye'nin bidatlara karşı yaptığı mücaleleler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zehra, s. 298-299.

¹⁶⁶Koca, "İbn Teymiyye", s. 392; Özervarlı, s. 57.

¹⁶⁷Koca, "İbn Teymiyye", s. 401.

¹⁶⁸Khazin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 184.

¹⁶⁹Asrofiye, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 257; Dahlân, "KH Ahmad Dahlân Sebagai Tokoh Pembaharu", s.126.

Cemâleddîn Efgânî XIX. asırda İslâmî uyanışı etkileyen bir âlimdir. Cemâleddîn Efgânî Kasım 1838 tarihinde doğmuştur. Onun doğduğu yer konusunda tartışmalı bir konudur. İlk eğitimi babası Safder'den almıştır. Sekiz yaşına kadar Kabil şehrinde kalmıştı. Sonradan ilim tahsili için Hindistan'a gitti.¹⁷⁰ Efgânî'nin İslâm birliği düşüncesi ilk defa 1857 yılında hac seferine çıktığı dönemde ortaya çıkmaya başladığı tahmin edilmektedir. Efgânî hac seyahatinden sonra Afganistan'a geri döndü.¹⁷¹

Efgânî hayatı boyunca siyasi işlere ilgilenmiştir. Zira İngiliz hükümeti Afganistan'ı işgal etmek için Dost Muhammed Han ve Muhammed Azam Han gibi Afganistan idarecileri arasında iç çatışmalar yaratırken Efgânî, Muhammed Azam Han safında yer alarak ingilizlere karşı ilk siyasi mücadeleye katılmıştı.¹⁷²

Efgânî sömürgeciye karşı çıkmak için Mısır, Hindistan ve Türkiye gibi birçok ülkelere gitmiştir. Efgânî her gittiği ülkede kendi siyasi fikirlerini insanlara anlatmaya çalışıyordu. Dolayısıyla Efgânî her gittiği ülkenin hükümeti tarafından ülkeden kovulmuştu. Özellikle Mısır'daki müslüman halkın geri kaldığını farkettikten sonra Mısır halkının haklarını korumak için Mısır'daki *Hizbu'l-Vatani*/ Vatan Partisini desteklemeye başladı.¹⁷³ Bu sebepten dolayı Mısır'daki İngiliz hükümeti onu Mısır'dan uzaklaştırdı.¹⁷⁴

1883 Efgânî 1883 yılında talebesi Muhammed Abduh ile birlikte Paris'e gitti ve kısa bir süre sonra burada Efgânî "el-Urvetü'l-Vüskâ" dergisini kurdu.¹⁷⁵ Derginin ilk sayısı 13 Mart 1884 tarihinde yayımlandı ve her sayısı bütün İslâm dünyasına ücretsiz olarak gönderilmeye başladı. 16 Ekim 1884 tarihinde on sekizinci sayısı yayımlandıktan sonra dergi yayın hayatına son verdi.¹⁷⁶

¹⁷⁰Hayreddin Karaman, "Efgânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c. X, s. 457. Cemâleddîn Efgânî, *el-Urvetu'l-vuska 1884 : büyük kurtuluş mücadelesi*, (çev. İbrahim Aydın, İstanbul : Bir Yayıncılık, 1987, s. 14.

¹⁷¹Muhammed Reşid Rızâ, *Gerçek İslâm'da birlik : Efgânî, Abduh, Reşid Rızâ*, (çev. Hayreddin Karaman, İstanbul : İz Yayıncılık, 2003), s. 22; Karaman, "Efgânî", s. 457.

¹⁷²Karaman, "Efgânî", s. 457, Efgânî, s. 15, 31.

¹⁷³Daha fazla bilgi için bkz. Rızâ, s. 28-32.

¹⁷⁴Efgânî, s. 20, 31.

¹⁷⁵Efgânî, s. 23.

¹⁷⁶Hilal Görgün, "el-Urvetü'l-Vüskâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c.XLII, s. 186; Efgânî, s. 27, Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, (çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Yayınevi, 1986), s. 29.

Efgânî, Mısır, Afganistan, İran, Pakistan ve Türkiye gibi birçok İslâm ülkesindeki âlimleri etkilemiş, birçok ülkede sömürge karşıtı hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁷⁷ Bu süreçte özellikle, el-Urvetü'l-Vüskâ'nın bütün müslümanları birlik olmaya çağıran yayınları son derece etkili olmuştur. Derginin yayınlarından rahatsız olan sömürgeci güçler çareyi derginin yayımlanmasını yasaklamakta buldular.¹⁷⁸

Endonezya'da el-Urvetü'l-Vüskâ'nın yayılışı hactan dönen hacılar vesilesiyle olmuştur.¹⁷⁹ Çoğu kişi İslâm birliği konusunda bu dergiden çok etkilenmişti, onlardan biri de Ahmed Dahlân'dır. Ahmed Dahlân el-Urvetü'l-Vüskâ'yı okuduktan sonra Endonezya'daki müslüman halkın problemlerini fark etmeye başladı.¹⁸⁰ Ahmed Dahlân, her ne kadar el-Urvetü'l-Vüskâ'nın yayınlarından oldukça etkilenmiş olsa da Efgânî'nin sömürgecilerle mücadele üslubunu benimsemedi. Efgânî sömürgecilerle mücadele edebilmek için açık bir şekilde onlara karşı çıkarken, Ahmed Dahlân daha mutedil bir yol tecih ederek geri kalmış müslüman halkın hayatlarını düzeltmeye gayret etmekteydi. Ahmed Dahlân'ın yapmak istediği faaliyetleri gerçekleştirebilmek için Hollanda okullarında çalışan öğretmenlerle sağlam bir irtibat kurmaya çalışması bu farklılığın en açık örneğini teşkil etmektedir.¹⁸¹

C. Muhammed Abduh

Muhammed Abduh, ıslahat ve yenilik hareketinin öncülerinden biridir. Muhammed Abduh 1849 tarihinde Mısır'ın Buhayre'ye bağlı Mahalletünnasr köyünde doğdu. İlk eğitimi babası Hasan Hayrullah'tan almıştı.¹⁸² Daha sonra babasının

¹⁷⁷Karaman, "Efgânî", s. 463; Ali, "Amalan Kyai Haji Ahmad Dahlân", s. 336; Mukti Ali, "Muhammadiyah Menjelang Abad ke 21", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 192.

¹⁷⁸Görgün, "el-Urvetü'l-Vüskâ", s. 187; Ali, "Muhammadiyah Menjelang Abad ke 21", s. 191; Efgânî, s. 34; Rıza, s. 29.

¹⁷⁹Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 186.

¹⁸⁰Khoiruddin Bashori, "Keserakahan Ummat di Mata KH Ahmad Dahlân", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhmadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 31; Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 241.

¹⁸¹Ali, "Muhammadiyah Menjelang Abad ke 21", s. 191; Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 200.

¹⁸²Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 112; M Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), c.XXX, s. 483; Abduh, s. 3.

yakınlarından Şeyh Derviş Hızır ile tanışıp ondan ders almaya başladı. 7 yıl boyunca Şeyh Derviş'ten eğitim aldı.¹⁸³ Şeyh Derviş Hızır'ın tavsiyesi üzerine Ezher Üniversitesi'nde okumak için Kahire'ye gitti. Başlangıçta Ezher'de sadece dinî dersler görüyordu. Sonradan 1871 tarihinde Cemâleddîn Efgânî'nin Ezher'e gelmesi ile birlikte Abduh, Efgânî'den felsefe ve mantık dersleri görmeye başladı.¹⁸⁴ Abduh, Efgânî'den ders almaktan çok memnun kaldı. Çünkü felsefe ve mantık dersi dışında Efgânî'den yazı yazma, konuşma ve eğitim verme metodları gibi çeşitli tecrübeler öğrendi. Neticede Abduh 1877 tarihinde âlim unvanı alarak Ezher Üniversitesi'nden mezun oldu.¹⁸⁵

Bir sonraki yılda Muhammed Abduh Ezher'e hoca olarak atandı. Abduh, İngiliz sömürgesine karşı çıkan direniş hareketini desteklemekle suçlanarak 1882 tarihinde Beyrut'a sürgün edildi. Beyrut'ta Sultaniye medresesinde yeni talebelere ders vermekle hayatını sürdürüyordu. Hocasını Efgânî'nin daveti üzerine 1883 tarihinde Paris'e gitti. Hocasıyla birlikte Paris'te *el-Urevtü'l-Vüskâ* dergisini yayınladılar.¹⁸⁶

Abduh tekrar Mısır'a geldikten sonra birçok ıslahat yapmaya karar verdi. Ezher'e koordinasyon komitesi olarak atanması ile birlikte Ezher'in müfredatında, eğitim sisteminde, idaresinde, imkanlarında ve hocaların kalitesinde ıslahatlar yaptı. Abduh'a göre İslâm dünyasının en önemli eğitim merkezi olan Ezher'in eğitim sisteminin düzeltilmesi, bütün İslâm dünyasında bulunan eğitim kurumlarının düzeltilmesi demektir. Çünkü İslâm dünyasındaki en büyük ve en etkili âlimler Ezher'de yetişmiştir.¹⁸⁷

Abduh'un batıya karşı bakış açısı hocası Efgânî'den çok farklıdır. Abduh'a göre batı sistemleri İslâm dinine aykırı olmadığı sürece onu kullanmak caizdir.¹⁸⁸ Ahmed Dahlân da tıpkı Abduh gibi Hollanda eğitim sistemi İslâm'a zararlı olmadığı için

¹⁸³Rıza, s. 66.

¹⁸⁴Özervarlı, "Muhammed Abduh", s. 483; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 114; Abduh, s. 11.

¹⁸⁵Özervarlı, "Muhammed Abduh", s. 483; Rıza, s. 65; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 115.

¹⁸⁶Muhammed Harb, "el-Menâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), c. XXIX, s. 116.

¹⁸⁷Miswanto, s. 34; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 117; Abduh, s. 32; Rıza, s. 70; Ali, "Amalan Kyai Haji Ahmad Dahlân", s. 345.

¹⁸⁸Özervarlı, "Muhammed Abduh", s. 485.

müslüman çocuklar için Hollanda eğitim sistemini uygulamaya çalıştı. Ahmed Dahlân eğitim gelişimi konusunda Abduh'tan çok etkilenmişti.¹⁸⁹

Ahmed Dahlân ve Abduh aynı siyasi ve dinî ortamda yetişmişlerdi. Fakat her ikisi farklı bir tecrübeden geçmiştir. Abduh üniversite eğitimini almışken Ahmed Dahlân sadece klasik bir İslâm eğitim kurumundan eğitim almıştır. Abduh, hayatının ilk evresinde siyasi meselelere ilgi gösterirken Ahmed Dahlân ise hayatında hiç bir siyasi meseleye karışmamıştır.¹⁹⁰ Dolayısıyla her ikisi de farklı tecrübelerle sahip olsa bile ikisi de yaşadığı ülkedeki müslümanların geleceği için güzel katkılar sağlamışlardır.

D. Reşîd Rızâ

Reşîd Rızâ çağdaş İslâm dünyasında ıslahatçı bir âlimdir. Asıl ismi Muhammed Reşîd b. Ali Rızâ b. Şemsettin b. Bahaettin El-Kelâmuni El-Husaini'dir. Reşîd Rızâ, 18 Ekim 1865 tarihinde günümüzde Lübnan sınırında yer alan Trablusşam yakınlarındaki Kalemun'da doğmuştur. Dindar bir ailede yetişmiştir. Babası Ali Rıza Irak asıllı ve Hz. Hüseyin soyuna mensuptur. Dolayısıyla Reşîd Rızâ bazen Seyyid lakabıyla bilinmektedir. Küçük yaşta Kalemun'da Kûr'ân okumayı ve yazmayı öğrendi.¹⁹¹

Reşîd Rızâ yaşadığı dönemde bütün İslâm dünyasında yayınlanan *el-Urevtü'l-Vüskâ* dergisini okuyarak gündemleri takip ediyordu. Neticede Reşîd Rızâ Cemâleddîn Efgânî'nin ve Muhammed Abduh'un fikirlerinden çok etkilenmiştir. Onların ıslahat düşüncelerini çok benimsedi. Dolayısıyla Reşîd Rızâ, onlarla bizzat görüşüp ders almak istedi. Nihayet Efgânî ile görüşmezse bile 1882 tarihinde Beyrut'ta sürgün esnasındaki Muhammed Abduh ile görüşme fırsatı buldu. Abduh'un Paris'ten dönüşünden sonra 1889 tarihine kadar Beyrut'ta Abduh'un Sultaniye medresesinde dersine katılıp onun talebesi oldu.¹⁹²

Reşîd Rızâ, 1889 tarihinde hocası Abduh ile birlikte Mısır'a gitti. Hocası ile Kahire'de *el-Menâr* dergisini çıkarttı.¹⁹³ Bu dergi, *el-Urevtü'l-Vüskâ* dergisi gibi

¹⁸⁹Ali, "Amalan Kyai Haji Ahmad Dahlân", s. 350.

¹⁹⁰Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 181.

¹⁹¹Miswanto, s. 36; M Sait Özervarlı, "Reşîd Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), c.XXXV, s. 14.

¹⁹²Özervarlı, "Reşîd Rızâ", s. 14; Rıza, s. 150.

¹⁹³Miswanto, s. 37.

ıslahat fikirlerini yaygınlaştırma, hurafeleri ortadan kaldırma, bidat faaliyetleri yok etme, geride kalmış müslüman halkı kalkınmaya davet etme gibi hedefler için yayınlanmıştır. Bu derginin ilk sayısı 17 Mart 1898 tarihinde sekiz sayfa ve haftalık olarak yayınlandı. Bu dergi bir yıl yayınlandıktan sonra yıllık dergiye dönüştü.¹⁹⁴

el-Menâr birçok İslâm ülkesine gönderildi. Dolayısıyla bu dergi birçok ülkede insanları etkiledi. Müslüman halkın gerilemişliğini yok etmek için bazı ülkelerde birçok ıslahat hareketinin ortaya çıkmasına sebep oldu.¹⁹⁵ Örneğin Endonezya’da bir ıslahat hareketinin kurucusu olan Ahmed Dahlân, hacca giderken Mekke’de okuduğu *el-Menâr* dergisinden çok etkilenmiştir. Sonradan Ahmed Dahlân ıslahat hareketi olarak Endonezya’da Muhammediye Cemiyeti kurdu.

Ahmed Dahlân, *el-Menâr* dergisi dışında Reşîd Rızâ’ya ait *Tefsîrû’l-Menâr*¹⁹⁶ eserini okuyup incelemiştir. Reşîd Rızâ, hocası Abduh’tan etkilenip Abduh ile görüşmek istediği gibi Ahmed Dahlân da aynı şekilde Reşîd Rızâ’dan etkilenip onunla görüşmek istedi. Neticede Ahmed Dahlân Mekke’de bulunan Reşîd Rızâ ile görüştü. Ahmed Dahlân bu görüşme esnasında Reşîd Rızâ’dan ıslahat fikirleri hakkında çok önemli bilgiler öğrendi.¹⁹⁷

III. Temel Düşünceleri

A. Kelamî Meseleleri Tartışmama

Ahmed Dahlân kelam alanındaki meseleleri tartışmanın gereksiz olduğunu düşünüyordu. Zira ona göre Allah’ın varlığı ve sıfatları hakkında tartışmak boş bir iştir. Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın sıfatları hakkında yeterince bilgi vermiştir. Dahlân’a göre bir müslümanın emin bir şekilde sadece Allah’a iman etmesi, ibadetlerini yerine getirmesi

¹⁹⁴Rıza, s. 160; Harb, "el-Menâr", s. 116.

¹⁹⁵Harb, "el-Menâr", s. 117.

¹⁹⁶*Tefsirulmenar* eseri, Fatiha Sûresinden Nisa Sûresi 125. ayetine kadar kısmı Abduh’a ait olup kalan kısımları ise 'Reşîd Rızâ tarafından tamamlanıp Reşîd Rızâ’ya aittir. Bkz. Özervarlı, "Reşîd Rızâ", s. 17; Rıza, s. 17.

¹⁹⁷Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 186; Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", s. 84.

ve tüm meseleler için Kur'ân'ı referans alması o kimse için yeterlidir.¹⁹⁸ Ahmed Dahlân, bunu iddia ederken Âl-i İmran suresinin ikinci ayetine¹⁹⁹ dayanmaktaydı.²⁰⁰

Ahmed Dahlân'a göre Allah'ın sıfatları hakkında tartışmak müslümanlar arasında ayrılmaya yol açar. Dahlân, teoloji meseleleri için müslümanlara selef âlimlerin sahip oldukları düşünceleri benimsemelerini tavsiye etmekteydi. Çünkü selef âlimleri daha çok Kur'ân'a ve hadislere dayanarak itikadî fikirlerini ortaya koymaktaydılar.²⁰¹

Ahmed Dahlân'a göre günümüzdeki müslümanlar kelim meseleleri yerine sosyal hayat meselelerine önem vermelidir. Zira refah içinde yaşayan bir müslümanın kötü yola düşme ihtimali çok düşüktür. Fakat zor şartlarda yaşayan bir müslüman rahata erebilmek için yanlış yollara sapabilir.²⁰² Dolayısıyla ona göre esas odaklanması gereken konular kelâmî meseleler değil Müslümanların pratik yararına olabilecek konular olmalıdır.²⁰³

B. Kur'ân'ı Ana Kaynak Olarak Benimseme

Kur'ân ve hadisler insanlar için kıyamete kadar en önemli kaynaklardır. Ahmed Dahlân da Kur'ân'ı ve hadisleri ana kaynak olarak görmekte, İslâm dininin esasının Kur'ân ve hadisler olduğuna derslerinde ve sohbetlerine sürekli vurgu yapmaktaydı. Dahlân'a göre âlimler de verdiği hükümlerde yanılabilirler ve bu nedenle müslümanlar sadece âlimlerin görüşlerine dayanarak hareket etmemelidir. Ona göre müslümanlar her

¹⁹⁸M Djindar Tamimy, "Memahami Misi Islam", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 83.

¹⁹⁹"Allah, O'ndan başka ilâh olmayan, ölümsüz hayata sahip, bütün varlıkları ayakta tutan ve onları gözetip durandır". bkz. *Kur'ân*, İmran Sûresi, Ayet 2.

²⁰⁰Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 148.

²⁰¹Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 253; Abdurrahim, "Muhammadiyah dan Format Baru Pemikiran Islam di Indonesia Tanggapan Atas Tulisan Habib Chirzin", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 292; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 187; Saleh, s. 157; Munir Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, Jakarta: Bumi Aksara, 1990, s. 8.

²⁰²Srimulyati, s. 17.

²⁰³Mawardi, "Studi Pemikiran Pendidikan KH Ahmad Dahlân", s. 99; Saleh, s. 180.

davranışta ve ibadette âlimlerin görüşlerine değil, doğrudan Kur'ân ve hadislerle dayanarak hareket etmelidir.²⁰⁴

Bununla birlikte Ahmed Dahlân âlimlerin dinî görüşlerinin bütünüyle yanlış olduğu iddia etmemekteydi. O, sadece müslümanlara âlimlerin görüşlerine başvurmadan önce Kur'ân'a ve hadislerle bakmalarını tavsiye etmekteydi. Ona göre âlimlerin görüşleri Kur'ân ve hadislerle uyumlu olduğu takdirde benimsenmeliydi.²⁰⁵ Ahmed Dahlân, müslümanlara bir konuyu Kur'ân ve hadislerde bulamadıkları durumlarda sahabenin veya tâbiînin görüşlerine başvurmalarını tavsiye ederdi. Çünkü sahabe ve tâbiîn Hz. Peygamber dönemine yakın bir dönemde yaşadıkları için onların hata yapma ihtimalleri daha düşüktür. Bütün bunlara rağmen meselenin hükmünü bulunamıyorsa, o zaman, kıyas ve icmaya başvurulabilirdi.²⁰⁶

Ahmed Dahlân, müslümanları ıslah etmede Kur'ân'da geçen on yedi ayete referansta bulunuyordu. Bu on yedi ayeti odasının duvarına yazmıştı ve her fırsatta talebelerine sürekli bu ayetlerden bahsederdi. Bunlar Câsiye Sûresi 23,²⁰⁷ Fecr Sûresi 16-23,²⁰⁸ Mâûn Sûresi 1-4,²⁰⁹ Rûm Sûresi 30,²¹⁰ Tevbe Sûresi 34-35,²¹¹ Asr Sûresi 1-

²⁰⁴Mawardi, "Studi Pemikiran Pendidikan KH Ahmad Dahlân", s. 98.

²⁰⁵Tamimy, "Agama Islam Menurut Faham Muhammadiyah", s. 71.

²⁰⁶Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 8.

²⁰⁷Nefsinin arzusunu ilah edinen, Allah'ın; (halini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola erdirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?. *Kur'ân*, Câsiye Sûresi, Ayet. 23.

²⁰⁸Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, "Rabbim beni aşağıladı" der. Hayır, hayır! Yetime ikram etmiyorsunuz. Yoksulu yedirmek konusunda birbirinizi teşvik etmiyorsunuz. Haram helâl demeden mirası alabildiğine yiyorsunuz. Malı da pek çok seviyorsunuz. Hayır, yeryüzü (kıyamet sarsıntısıyla) parça parça olup dağıldığı zaman, Rabbinin buyruğu ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldiği ve o gün cehennem getirildiği zaman, işte o gün insan (yaptıklarını birer birer) hatırlar. Fakat bu hatırlamanın ona nasıl faydası olacak!?. *Kur'ân*, Fecr Sûresi, Ayet. 16-23.

²⁰⁹Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla Gördün mü, o hesap ve ceza gününü yalanlayanı!. İşte o, yetimi itip kakan, yoksula yedirmeyi özendirmeyen kimsedir. Yazıklar olsun o namaz kılanlara. *Kur'ân*, Mâûn Sûresi, Ayet. 1-4.

²¹⁰Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler. *Kur'ân*, Rûm Sûresi, Ayet. 30.

²¹¹Ey iman edenler! Hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını haksız yollarla yiyorlar ve Allah'ın yolundan alıkoyuyorlar. Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele. O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılacak da onların alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak ve, "İşte bu, kendiniz için biriktirip sakladığınız şeylerdir. Haydi tadın bakalım biriktirip sakladıklarınızı!" denilecek. *Kur'ân*, Tevbe Sûresi, Ayet. 34-35.

3,²¹² Ankebût Sûresi 2,²¹³ Zümer Sûresi 2,²¹⁴ Ahzâb Sûresi 21,²¹⁵ Âl-i İmrân Sûresi 1-2, 92, 140,²¹⁶ Saf Sûresi 3-4,²¹⁷ Tahrîm Sûresi 6.²¹⁸ ve Hadîd Sûresi 16.²¹⁹ ayetleriydi.²²⁰

Ahmed Dahlân'a göre bir müslüman Kur'ân'ı doğru anlamak için beş aşamadan geçmelidir. Birinci aşama; Kur'ân'dan bir ayet okuduktan sonra o ayetin anlamını öğrenmek. İkinci aşama; ayetin tefsirini öğrenmek. Üçüncü aşama; ayet hakkında kendi kendine muhasebe yapmak. Dördüncü aşama; o ayetteki emirleri yerine getirip getirmediğini ve yasaklardan uzaklaşıp yaklaşmadığını kendine sormak. Beşinci aşama; ayetteki emirleri yerine getirmeden ve yasaklardan uzaklaşmadan diğer ayetleri okumamak. Dahlân'a göre insan ancak bu beş aşamadan geçtikten sonra Kur'ân-ı Kerîm'i iyi anlamış olacaktır.²²¹

C. Amele Önem Verme

Ahmed Dahlân, amellere çok önem veren bir âlimdir. İnsanları İslâmî bilgiler ile aydınlatmakla birlikte onları iyi ameller yapmaya teşvik ederdi. Mesela Dahlân her

²¹²Andolsun zamana ki, insan gerçekten ziyan içindedir. Ancak, iman edip de sâlih ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler başka (Onlar ziyanda değillerdir). *Kur'ân*, Asr Sûresi, Ayet. 1-3.

²¹³İnsanlar, "İnadık" demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler. *Kur'ân*, Ankebût Sûresi, Ayet. 2.

²¹⁴(Ey Muhammed!) Şüphesiz biz o Kitab'ı sana hak olarak indirdik. Öyle ise sen de dini Allah'a has kılarak O'na kulluk et. *Kur'ân*, Zümer Sûresi, Ayet. 2.

²¹⁵Andolsun, Allah'ın Resûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır. *Kur'ân*, Ahzâb Sûresi, Ayet. 21.

²¹⁶Elif Lâh Mîm. Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. Diridir, kayyumdur. *Kur'ân*, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet. 1-2; Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir. *Kur'ân*, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet. 92; Eğer siz (Uhud'da) bir yara aldıysanız, şüphesiz o topluluk da (Müşrikler de Bedir'de) benzeri bir yara almıştı. İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz. (Bazen bir topluma iyi ya da kötü günler gösteririz, bazen öbürüne.) Allah, sizden iman edenleri ayırt etmek, sizden şahitler edinmek için böyle yapar. Allah, zalimleri sevmez. *Kur'ân*, Âl-i İmrân Sûresi, Ayet. 140.

²¹⁷Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük gazap gerektiren bir iştir. Hiç şüphe yok ki Allah, kendi yolunda, duvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever. *Kur'ân*, Saf Sûresi, Ayet. 3-4.

²¹⁸Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır. *Kur'ân*, Tahrîm Sûresi, Ayet. 6.

²¹⁹İman edenlerin Allah'ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi? Daha önce kendilerine kitap verilip de, üzerinden uzun zaman geçen, böylece kalpleri katılaştıranlar gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu fasık kimselerdir. *Kur'ân*, Hadîd Sûresi, Ayet. 16.

²²⁰Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", s. 95; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 12.

²²¹Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 203; Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 148.

sabah namazından sonra halka vaaz verip ertesi günü vaazında dile getirdiği hususları yerine getirip getirmediğini sorardı.²²² Ahmed Dahlân'a göre insanlar ibadetler ile sosyal hayat arasında dengeli bir tavır takınmalıdır. Çünkü bu iki unsur birbirini tamamlar. İslâm dini, Allah'a ibadet etme dışında insanlar arasında yardımlaşmayı da emreder. Yardımlaşma aynı anda müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği güçlendirir.²²³ Dahlân insanlara iyilik yapmayı teşvik etmekle kalmaz çevredeki muhtaç insanlara da yardım ederdi. Bunun için bir keresinde sahip olduğu evin eşyalarını satarak çevredeki yetimlere ve fakirlere yardımda bulunmuştu.²²⁴

Diğer açıdan Ahmed Dahlân'ın amellere çok önem vermesi ölümünden sonraki hayatı çok düşünmesinden kaynaklanmaktaydı. Dahlân'a göre insan ölüme hazır olmalıdır. Çünkü ölüm her zaman gelebilir. İyi ameller, insanları ahiret azabından kurtarır.²²⁵

Ahmed Dahlân düşüncelerini yazı yazarak değil daha çok amelleriyle yaymaya çalışmış bir kimsedir. Zira yaşadığı dönemde ve coğrafyada çok sayıda müslüman okuma yazma bilmiyordu. Dahlân o sebeble yazı yazmaktan çok iyi ameller yapmayı tercih etmişti. Dolayısıyla Ahmed Dahlân'ın ismi "aksiyon adamı" olarak bilinmektedir. Hatta bazı tarihçiler kendisinden "*made history for his works than his word/ yazı ile değil faaliyet ile tarih yazdı*" diye bahsetmektedir.²²⁶

Ahmed Dahlân, çevredeki insanları doğru yollara davet etmeyi başardı. Bu başarı onun yaptığı iyi amellerden kaynaklanıyor. Çünkü insanlar, Ahmed Dahlân'ın söylediği bütün sözleri kendisinin de yerine getirdiğini görmekteydiler ve bu açıdan o çevredeki insanlara iyi bir örnek oldu. Bu insanların destekleri ile Ahmed Dahlân'ın

²²²Bir gün Ahmed Dahlân vaazda Mâûn Sûresi okudu. Allahu Teâla Mâûn Sûresi'nde, yetimlere ve fakirlere bakmayı ve onları yardım etmeyi emretmiştir. Dahlân, insanları bu ayetteki emri yerine getirmeye teşvik etti. Bir sonraki sabah da, halka bu ayetteki emri yerine getirip getirmediğini sordu. Dahlân, insanların bu emri yerine getirdiklerini duyduktan sonra başka bir ayeti anlatmaya başladı. Aksi takdirde aynı ayeti anlatıp diğer ayete geçmezdi. Bkz. Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 32; Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", s. 96.

²²³Khazin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 192.

²²⁴Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", s. 96.

²²⁵Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 260.

²²⁶Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 18; Miswanto, s. 49.

davet faaliyetleri yaşadığı Kauman köyünden başlayarak diğer birçok bölgeye yayıldı.²²⁷

D. İctihad Kapısının Açık Olması

Endonezya'da hakim mezhep olan Şâfîlik bu coğrafyada hacca giden Endonezyalı hacılar ve Arap yarımadasından gelen tüccarlar olmak üzere iki vasıta ile yayılmıştı. Hacılar, hem ibadet hem de ilim tahsili için Hicaz'a gitmekte, bunlar arasında yer alan bazı alimler. Şâfî mezhebi üzerinde telif edilen Arapça eserleri Endonezya diline tercüme etmekteydiler. Endonezya'da Şâfî mezhebinin yayılmasında bu tip tercüme eserlerin önemli etkisi oldu. Yine Hicaz bölgesinden gelen tüccarlar da Endonezya'da Şâfîliğin yayılmasında büyük rol oynadılar.²²⁸

Ahmed Dahlân'a göre müslümanlar sadece bir mezheple bağlı kalmamalıdır. Çünkü ona göre müslüman bir mezhebe bağlı kaldığında dinî düşüncelerini geliştiremez.²²⁹ Ahmed Dahlân'a göre mezhepçilik insanları taklide sevkeder. Bu açıdan Dahlân Endonezya'da ezbere dayalı klasik dinî eğitimin sistemine de karşıydı. Ahmed Dahlân, hocanın her anlamda taklidine dayalı bu sistemi temelden eleştirmekteydi. Çünkü taklidi benimseyen kimse dinin asıl özünü anlayamazdı.²³⁰

Ahmed Dahlân'a göre ictihad kapısı kıyamete kadar açıktır. O, içtihatların Kur'ân ve hadislere dayanılarak yapılması gerektiğini vurguluyordu. Dahlân'a göre bir müslüman âlimin yaptığı içtihatları kuru kuruya taklid etmemelidir. Zira her ilim sahibi müslüman Kur'ân ve hadisleri esas alarak kendisi ictihad edebilir.²³¹ Bir müslüman ictihad edebilecek ilmî seviyede değilse bu durumda bir âlimin fikrini benimsemek için taklid yerine ittiba yapmalıdır. İttiba ise, bir fikrin asıl özünü bilerek bir âlimin fikrini kabul etmek demektir.²³²

²²⁷Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 208.

²²⁸Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 23.

²²⁹Syafiq A Mughni, "Ahlu Sunnah Wal Jama'ah dan Posisi Teologi Muhammadiyah", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 274.

²³⁰Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 24.

²³¹Asrofie, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 255; Mawardi, "Studi Pemikiran Pendidikan KH Ahmad Dahlân", s. 99.

²³²Saleh, s. 120.

Ahmed Dahlân, akla çok önem vermiştir. Çünkü Dahlân'a göre akıl bütün ilimlerin ana esasıdır. Akıllı bir insan bütün meselelere kolay ve rahat bir şekilde çözüm üretir. İnsanların ictihad yapabilmek için sağlam bir ilme sahip olmalarının yanında akıllı ve zeki olmaları da gerekir. Bu nedenle Ahmed Dahlân, bir insanın düşünme kabiliyetini geliştirmek için mantık ilmini öğrenmesi gerektiğini de savunmaktaydı.²³³

E. Gelişime ve Değişime Açık Olma

Ahmed Dahlân, halkın maslahatı için modern dönemdeki bütün imkanların kullanılması gerektiğini düşünmekteydi. Halkın maslahatı için ırk ve din farkı gözetmeden herkesin fikirlerini dinleyip istifade etmeye çalışırdı. Mesela Hollanda'yı uyguladığı eğitim standartları ve imkanları bakımından başarılı görmekteydi. Bu sebeple Hollanda eğitim sistemini örnek alarak müslüman çocuklara yeni bir eğitim sistemi sunmaya çalışıyordu.²³⁴ Dahlân'a göre İslâm dini, hayatı kolaylaştırmak için naslara aykırı olmadığı müddetçe gayr-ı müslimlerin imkanlarını kullanmaya izin vermektedir.

Ahmed Dahlân'ın yaşadığı dönemde Endonezya'da İslâm eğitim kurumlarında verilen dinî bilgiler eski âlimlerin fikirlerine dayanıyordu. Bu dinî bilgiler nesilden nesile değişmeden aktarılıyordu. Ahmed Dahlân'a göre ise dinî bilgilerin zamanın değişimine uygun bir şekilde verilmesi gerekir. Dinî bilgiler, ana kaynağı olan Kur'ân ve hadise aykırı olmama şartıyla değişime ve gelişime açıktır.²³⁵

F. Son Konuşmasındaki Öğütleri

Ahmed Dahlân hayatı boyunca hiçbir eser yazmamıştır. Onun talebeleri, Ahmed Dahlân'ın bazı konuşmalarından ve yazdığı mektuplardan hareketle onun fikirlerini derleyen eserler ortaya koymuştur. Dahlân vefat etmeden önce Aralık 1922 tarihinde son kez Muhammediye Cemiyeti'nin toplantısına katılmıştı. Ahmed Dahlân, bu toplantıda "*tali pengikat hidup/* insan hayatını bağlayan ip" konulu bir konuşma yaptı. Dahlân'ın rahatsızlandığından dolayı konuşma sadece 30 dakika sürmüştü. Ahmed

²³³Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 14.

²³⁴Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 204.

²³⁵Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 123.

Dahlân bu konuşmada iyi bir liderin vasıfları, yetişmiş âlimin vasıfları ve kaliteli akıl hakkında çok önemli öğütler vermişti.²³⁶

1. İyi Bir Liderin Vasıfları

Ahmed Dahlân, bu konuşmada müslümanların birlik ve beraberlik içinde yaşamaları gerektiği üzerinde durmuştur. Zira insanlar çeşitli ırktan geldikleri halde aslında hepsinin atası Hz. Adem'dir. Allâhu Teâlâ insanlar birlik beraberlik içinde yaşasınlar diye her kavme lider olarak peygamberler göndermiştir. Peygamberler, liderlik vazifesini yerine getirmeden önce çevredeki halkın durumunu dikkate alırlar, ardından kavmlerini tedricen doğru yola sevk etmeye çalışırlardı.²³⁷

Ahmed Dahlân bu konuşmada günümüzdeki çoğu liderin halkları için değil, daha çok kendi menfaatleri için çalıştıklarını söyledi.²³⁸ Dahlân'a göre bu durumun birçok sebebi vardır. Bunların başında ise heves ve nefis gelir. Liderler daha çok kendi heveslerine ve nefislerine uydukları için yanlış yollara çokça düşmektedirler.²³⁹

Dahlân'a göre erdemli bir hayat için bütün liderler birlik ve beraberlik içinde yaşamalıdır, her lider diğer liderin fikirlerine saygı göstermelidir, aralarında yardımlaşmalıdırlar. Bunu başarabilmek için ise kişilere liderlik bilgisi öğretilmelidir. Liderlik bilgisi, liderlerin vazifesi, halkla ilişkisi, halkın durumu, örf ve adet ile ilgili bilgileri içerir. Bu bilgiye sahip olan liderler kendi halkını iyi bir şekilde yöneterek müreffeh bir hayata kavuşturur. Bu vazifeleri yerine getirebilen liderler başarılı bir lider kabul edilir.²⁴⁰

2. Yetişmiş Âlimin Vasıfları

²³⁶Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 3; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 13.

²³⁷Munir Mulkhan, *Pesan-Pesan Dua Pemimpin Besar Islam Indonesia Kyai Haji Ahmad Dahlân dan Kyai Haji Hasyim Asy'ari*, Jogjakarta: Medio, 1986, s. 7; Achmad Jainuri, "The Unity of Human Life", *Modernist Islam: 1840-1940: a sourcebook*, edited by Charles Kurzman, Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 344.

²³⁸Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 3, s. 109.

²³⁹Mulkhan, *Pesan-Pesan Dua Pemimpin Besar Islam Indonesia Kyai Haji Ahmad Dahlân dan Kyai Haji Hasyim Asy'ari*, s. 8; Jainuri, "The Unity of Human Life", s. 345; Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 108.

²⁴⁰Mulkhan, *Pesan-Pesan Dua Pemimpin Besar Islam Indonesia Kyai Haji Ahmad Dahlân dan Kyai Haji Hasyim Asy'ari*, s. 8; Jainuri, "The Unity of Human Life", s. 345.

Ahmed Dahlân son konuşmasında yaşadığı dönemde âlimleri kendileri ve mensup olduğu grupların maslahatı için ilim öğrenmekle eleştirdi. Ona göre bu durum, halkın cahil kalmasına neden oldu.²⁴¹ Ahmed Dahlân'a göre cahillik, insanların birlik beraberliğinin bozulmasına ve helak olmalarına yol açar. Dolayısıyla ilim sahipleri, cahil kalan insanlara ilim öğretmelidir.²⁴² Çünkü bir ilim sahibinin, sahip olduğu ilmi paylaşması farzdır. Ahmed Dahlân bu konuşmada ilim sahiplerine ilim sahibi olmakla yetinmemeleri gerektiğini ve ilmin en önemli esasının paylaşmak olduğunu söyledi. Ayrıca her âlim, diğer âlimin düşüncesine saygı göstermelidir.²⁴³

3. Kaliteli Akıl ve Erdemli Hayat

Bu dünyadaki bütün insanlar hem dünyada hem de ahirette iyi bir hayat geçirmeyi isterler. Onlar ancak Allah'ın emrini yerine getirerek arzularını kazanabilirler. Bunları sadece sağlıklı bir akla sahip olan insanlar düşünebilir. Sağlıklı akıl doğru tercihler yapar ve insanları doğru bir karara yönlendirir. İnsanın akli, ihtiyaç olduğu bütün bilgileri alır. Sağlıklı akıl aldığı bilgileri artırır, sonra sadece doğru bilgileri muhafaza eder. İnsanlar sağlıklı bir akla sahip olabilmek için ilimlerle uğraşmalıdır. Bu ilimlerden biri mantık ilmidir. Mantık ilmi, insanlara nasıl düşünmesi gerektiği hakkında bilgi verir. Dahlân'a göre mantık ilmine sahip olan insan, hayatın hakikatini daha iyi anlar.²⁴⁴

Dahlân'a göre doğru ve sağlam bilgilere sahip olan insanlar konuşmalarda doğru şeyleri söyler. Sağlam ve doğru bilgilere sahip olabilmek için merhamet duygusuna ve iyi bir ahlaka sahip olmak gerekir. Çünkü ahlakı kötü olan insanlar sadece kötülükleri düşünür, doğru bilgilere bir türlü sahip olamazlar. İnsan sahip olduğu doğru bilgileri hayatında uygulayıp diğer insanlarla paylaşmalıdır. Aksi takdirde sahip olduğu bilgileri

²⁴¹Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 255.

²⁴²Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 4.

²⁴³Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 5; Tamimy, "Agama Islam Menurut Faham Muhammadiyah", s. 71; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 11.

²⁴⁴Mulkhan, *Pesan-Pesan Dua Pemimpin Besar Islam Indonesia Kyai Haji Ahmad Dahlân dan Kyai Haji Hasyim Asy'ari*, s. 11; Jainuri, "The Unity of Human Life", s. 346.

unutur. Ayrıca insan sahip olduğu bilgilerin amacını ve faydasını iyi bilmelidir. Aksi takdirde o bilgiler işe yaramayacaktır.²⁴⁵

Ahmed Dahlân ilim dışında ahlaka da önem vermişti. Zira ona göre edep ilimden daha üstündür. Ahmed Dahlân, her ilim meclisinde talebelerin karşında sürekli edepten söz ederdi. Dolayısıyla son konuşmasında da ilim sahiplerinin iyi bir ahlaka sahip olmalarını tavsiye etti. Ahmed Dahlân bir toplumun erdemli olabilmesi için toplumun liderlerinin ve âlimlerin kaliteli ve iyi bir ahlaka sahip olmaları gerektiğı üzerinde durmuştur. Çünkü toplumu yöneten ve aydınlatan kimseler âlimler ve liderlerdir.

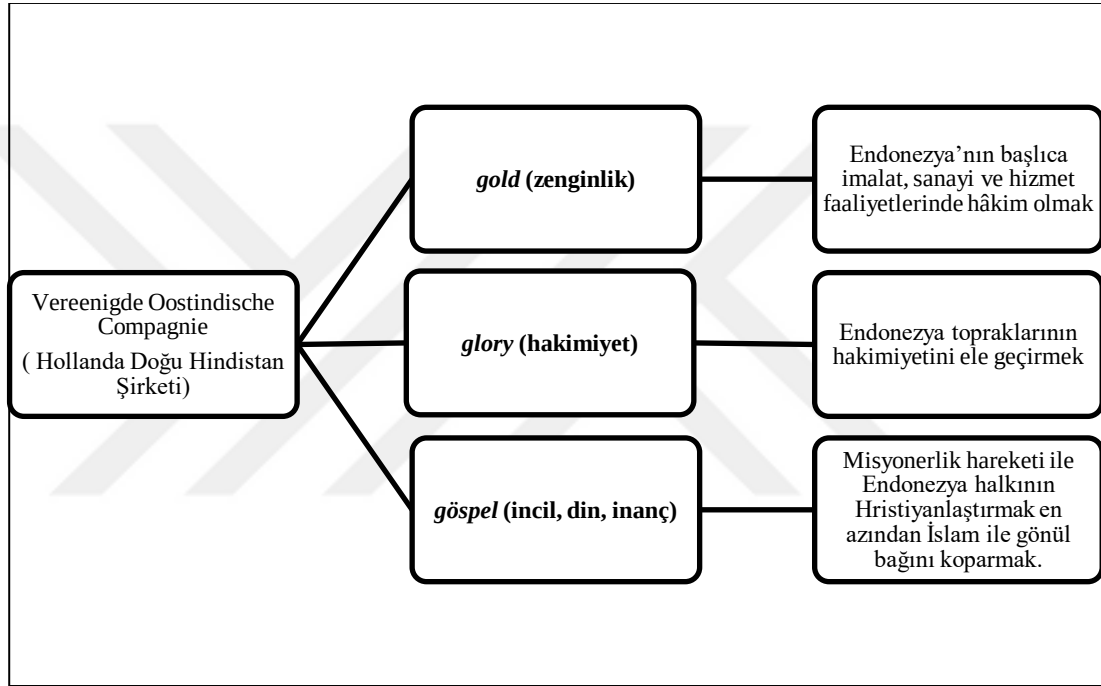
²⁴⁵Mulkhan, *Pesan-Pesan Dua Pemimpin Besar Islam Indonesia Kyai Haji Ahmad Dahlân dan Kyai Haji Hasyim Asy'ari*, s. 12; Jainuri, "The Unity of Human Life", s. 347.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MUHAMMEDİYYE CEMİYETİ

I. Muhammadiye Hareketi'nin Doğduğu Ortam

A. Siyasi Durum

Muhammediye kurulduğu dönemde, Hollanda'nın Endonezya üzerindeki sömürgeci politikaları hat safhada olduğundan, hareketin doğduğu dönemin siyasi ortamını sağlıklı bir şekilde açıklayabilmek için Hollanda'nın sömürgeci faaliyetlerinin Endonezya'daki tezahürüne ve kullandığı yöntemlere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Şekil 1. VOC Firması'nın Amaçları²⁴⁶

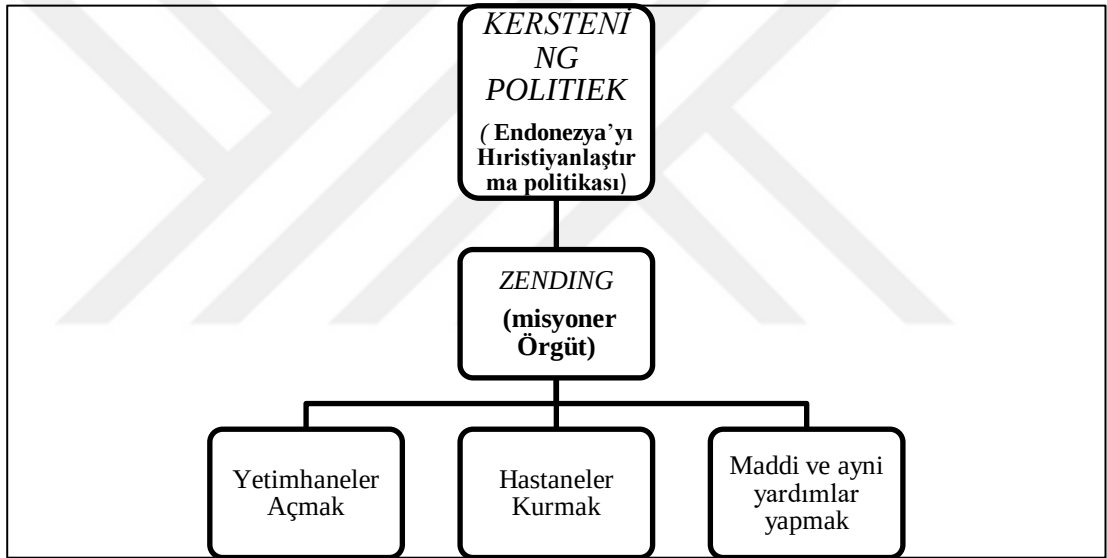
Hollanda devleti, Endonezya ile ilk olarak XVII. asırda 3G (gold, glory, göspel) hedefi ile VOC (Vereenigde Oostindische Compagnie/ Hollanda Doğu Hindistan Şirketi) olarak adlandırılan şirket vesilesiyle ticari amaçlarla bağlantıya geçmiştir.²⁴⁷ Bu şirketin amacı eşit şartlarla bir ticaret ortamını sağlamak değil, Endonezya'yı Hollandan'ın sadık bir sömürgesi haline getirmektir.²⁴⁸

²⁴⁶Miswanto, s. 46.

²⁴⁷Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 16.

²⁴⁸**Gold (zenginlik)** hedefiyle, elindeki güçlü sermayenin katkısıyla Müslüman tüccarların etkinliğini kırmak suretiyle Endonezya'nın başlıca imalat, sanayi ve hizmet faaliyetlerinde hâkim olmakta kullanacağı bir araçtır. **Glory (hakimiyet)** hedefiyle, bütün Endonezya topraklarının hakimiyetini ele geçirmeye çalışıyordu. Voc, XVIII. asırdan sonra özellikle Cava adasındaki yerel yönetimi ele geçirmeyi başardıktan sonra bütün Cava'daki âlimlerin ve yöneticilerin (hükümdarların) yetkisini

Hollanda, Endonezya’da İslâmiyet’i bir tehdit unsuru olarak görüyordu.²⁴⁹ Zira Hollandalılar’a göre İslâm, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında kalan ve toplumun her ferdini herhangi bir sosyal sınıf gözetmeksizin bir potada toplayan bir din idi. Bunun yanında İslâmi faaliyetlerin Osmanlı Devleti’nin kontrolünde olduğu kanaatinden hareketle, bütün Endonezya’da İslâmî faaliyetleri ortadan kaldırmayı amaç edindi.²⁵⁰ Hollandalılar’a göre Müslümanlar sağlam bir inanca sahip olmaları halinde Endonezya’daki sömürgecilik faaliyetleri hiçbir zaman istedikleri gibi sonuçlanamayacaktı.²⁵¹ Endonezya’da sadece Açe Sultanlığı’nın Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilere sahip olması Hollandalı sömürgeciler tarafından bu algıyı zayıflatmak için yetersiz kalmaktaydı.

Şekil 2. XVII. Yüzyılda Endonezyada Halkı Hristiyanlaştırmak için Misyoner Grupların Faaliyeti ve Amaçları²⁵²

Hollanda, sömürge faaliyetlerinin bir parçası olarak Endonezya’da *kerstening politiek* denilen Hristiyanlaştırma politikası da başlattı. Bu Hristiyanlaştırma politikası, *zending* denilen bir misyoner grup tarafından yürütölmekteydi. Zending, mağdur

devre dışı bıraktı. **Göspel (incil, din, inanç)** hedefiyle Endonezya’da misyonaris hareketi başlattı. Hollanda hükümeti artık bu dönemden sonra bu bölgeye askeri güçleri göndermeye başladı. bkz. Sunanto, s. 14; Agus Miswanto, *Sejarah Islam dan Kemuhmadiyah*, Malang: P3SI UMM, 2012, s. 46.

²⁴⁹Tamimy, "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", s. 9. Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 17.

²⁵⁰Saleh, s. 56.

²⁵¹Tamimy, "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", s. 9.

²⁵²Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 17.

insanlara hizmet vererek onların gönlünü kazanmaya çalışıyordu. Bu hizmeti yaparken yetimhane ve hastaneler kurarak ellerindeki bu imkânlar vasıtasıyla Endonezyalı Müslümanları Hristiyanlığa davet etmeye çalışıyordu.²⁵³ Hristiyanlığı kabul eden Endonezyalılar birtakım ayrıcalıklar edinip geniş imkanlara sahip olmaktaydılar.²⁵⁴

Hollanda, Hristiyanlaştırma politikası dışında batılılaştıma politikası da başlattı. Yeni açılan okullar yoluyla, öğrencilere batı kültürü tanıtılıp benimsetilmeye çalışılmaktaydı. Hollanda bu faaliyetleri yaparken aynı anda İslâm kültürünü de geriletmeye çalışıyordu.²⁵⁵ Diğer taraftan, Endonezya’da yeni bir hayat düzeni inşa etmeye çalıştı. Bunlardan biri sınıfsal toplum sistemidir. Sınıfsal toplum sistemine göre halk iki sınıfa ayrılmaktaydı ve bunlar, aristokrat sınıfı ve normal halk sınıfı idi. Hollanda, aristokrat sınıfındaki insanlara çeşitli yüksek makamlar vermekteydi. Bu insanlar, devlet memurları olarak bütün Hollanda devletinin verdiği vazifeleri yerine getiriyorlardı. Bu kimseler hususi bir halk olarak kabul edilip çocukları Hollanda okullarında eğitim alıyorlardı.²⁵⁶ Bununla birlikte Hollanda’nın çabaları Endonezya’da halkın İslam dini olan bağını zayıflatmada pek de başarılı olamadı.

Hollanda devleti başlangıçta sadece Cava Adası’ndaki İslâmî faaliyetleri sınırlandırıp diğer bölgelerdeki faaliyetlere fazla karışmıyordu. Fakat hac korkusundan dolayı XIX. asırda Hollanda, halkın hac ibadetlerini kısıtlamaya başladı. Çünkü birçok ayaklanma hacdan dönen Müslümanlar tarafından çıkarılmaktaydı.²⁵⁷ Mesela Dipenogoro savaşı, Açe savaşı ve Padri savaşı gibi ayaklanmalar hacılar tarafından organize edilmişti. Bu durum Hollanda’yı son derece zor durumda bırakmıştı.²⁵⁸

Hollanda bütün bu gelişmeler sırasında Müslümanlara karşı nasıl davranacağı ve nasıl tavır göstereceği hususunda uzman bir danışmana ihtiyaç hissetti. XIX. asırda Endonezya’daki müslümanların dini hayatlarını gözlemlemek üzere Snouck Hurgronje’yi görevlendirdi.²⁵⁹ Bu görev başarıyla sonuçlanmıştır. Snouck Hurgronje’ye göre Müslümanların dinî ibadetleri Hollanda için zararlı olmayıp sadece Müslümanların

²⁵³ Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 17.

²⁵⁴ Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 18; Miswanto, s. 46.

²⁵⁵ Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 26.

²⁵⁶ Saleh, s. 57.

²⁵⁷ Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 19.

²⁵⁸ Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 22; Sunanto, s. 15.

²⁵⁹ Göksoy, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 25.

İslâm birliği /*Panislâmizm* fikirleri gibi siyasi fikirler zararlı idi. Dolayısıyla Hollanda, ortalığın sakinliğini sağlayabilmesi için Müslümanların dinî ibadetlerine tolerans göstermeliydi, aksi takdirde isyanlar hareketlerinin ortaya çıkması kaçınılmazdı. Bunun üzerine Hollanda Müslümanların sadece siyasi fikirlerini değiştirmek üzerine çeşitli stratejilere yöneldi.²⁶⁰ Mesela, Endonezya hukuk sisteminde Hollanda yasaları ve kanunları koyarak Endonezya'yı batı normlarıyla yönetilen bir ülkeye dönüştürmeye çalıştı.²⁶¹

XX. asrın başlangıcında sömürgeci zihniyet ve politikalara karşı çeşitli dinî reform teşkilatları doğmaya başladı. Bu hareketler eğitim, siyasi ve iktisadi alanlarda çeşitli faaliyetler yapıyorlardı. yaklaşık üç asır önce sömürgeciler tarafından saf dışı bırakılan Müslüman tüccarların eksikliğini sosyal manada da hissedenden Endonezyalı Müslümanlar için bu dönem sömürgeci faaliyetlerle başa çıkabilmenin yollarını aramaya başladıkları dönemdir. Bu tür faaliyetlerin kurucuları genellikle Ortadoğu'da eğitim almış ve buradaki reform hareketlerinin fikirlerinden etkilenmiş şahıslardır.²⁶² Bu dönemde Ortadoğuda *el-Urvetü'l-vüska* ve *el-Menâr* dergisi yayımlanmaktaydı ve Endonezya hacılarının bu tür dergileri Endonezya'ya götürmeleri ile birlikte onların reformist düşünceleri burada da yayılmaya başladı. Hollanda, ise bir süre sonra Endonezya'ya bu tür dergilerin sokulmasını yasaklamıştır.²⁶³

B. İnanç

Tasavvuf, Endonezya'daki İslâm yayılışında çok önemli bir yere sahiptir. Zira Endonezya'da ilk İslâm davetçileri sufi âlimlerdi. Sufiler, Müslüman tüccarlarla bu bölgeye ilk geldiklerinde hinduizm ve budizmle karşılaşmışlardı. Müslüman tüccarlar ticaret ile uğraşırken sufiler halk arasında yaşayıp yaşantıları ile imrenilen fertler olarak halkı İslâm'a özendirerek davet etmeye başladılar. Cava'da ilk İslâm davetçisi bir sufi âlimi olan Mevlana Melik İbrahim'dir. Mevlana Melik İbrahim gibi sufiler yerel dinlerin mistik unsurları ile İslâmiyet'teki tasavvuf bilgisi arasında ortak noktaları

²⁶⁰Miswanto, s. 47.

²⁶¹Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 26.

²⁶²Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, s. 27.

²⁶³Dolayısıyla Hollanda hükümeti, dinî reform hareketinin doğuşunu engellemek için 1922 tarihinde hacca giden hacı adaylarına yeni kanunnâme çıkardı. Bu kanunnâmeye göre bütün hacı adayları denetim altında alınacak ve hicazda uzun sürede kalmayacak. Aksi takdirde hukuki işlemler başlatılacaktır. Bkz. Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 186.

bularak halkı aydınlatmaya çalışıyordu. Sufiler bu yöntemi kullanarak akılcı ve etkin bir şekilde halka İslâm'ı tanıtmaya başladılar. Sufilere göre İslâmiyet tedricen öğretililebilirdi. Hoşgörülü yaklaşımı esas alan bu görüş ilk zamanlarda başarılı olsa da bu durum sömürgeci devletler tarafından idealist sufilerin bir şekilde ortadan kaldırılması sonucunda halkın inancı eski inançlarla karışmasıyla akamete uğramıştır.²⁶⁴

Daha önce geçtiği üzere Cava adasında hüküm süren Mataram sultanlığı Cava kültürüne çok önem vermişti. Bu dönemde Cava'da *İslâm kejawen* denilen İslâm'ın yeni bir yorumunun doğmasına neden oldu.²⁶⁵ Dolayısıyla Cava'daki halkın dinî inançları XIX. asra kadar *İslâm kejawen* olarak kalmıştır.

İnanç gelişimi açısından Endonezya'da XIX. asırda geleneksel Müslüman toplumu ve modern Müslüman toplumu olmak üzere ikiye ayrılır. Gelenekçi Müslüman toplumuna göre İslâm, fıkıh ve tasavvufî ibarettir. Onlar bütün fıkıh meseleleri için taklidi benimseyip içtihadı sıcak bakmamaktaydılar. "*Pesantren*"²⁶⁶ diye isimlendirilen eğitim kurumlarından eğitim alıyorlardı. Modern Müslüman toplumu olarak adlandırılan bir kesim Endonezya toplumunda kendisine yer edinerek genel anlamda İslâm'a önem veren zamanın değişim ve dönüşümlerine ayak uyduran, İslâm'a uygun olup da yeni olan şeyi kabul etme noktasında bir tereddüdü olmayan bir sınıf oluşmuştur.²⁶⁷

C. Eğitim

XV-XIX. asırlar arasında Müslüman çocuklar *Pesantren* denilen sadece dinî eğitimin verildiği kurumda ders görüyorlardı. Bu dönemde Hollanda idaresi tarafından kurulmuş okullar da mevcuttu.²⁶⁸ Sadece pozitif ilimlerin okutulduğu Hollanda okullarında sadece ileri gelenlerin ve devlet adamlarının çocukları okuyabiliyordu. Hollanda okullarından mezun olan sömürge etkisinde yetişen Endonezyalı gençler

²⁶⁴ Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 20.

²⁶⁵ Saleh, s. 45.

²⁶⁶ Pesantren: Klasik üsûlleri ile dini eğitim veren bir kurumdur. Pesantren eğitiminde belli ders müfredat sistemi ve belli sınıf sistemi yoktur. Pesantren'in yürürlüğünde, o kurumun başındaki *Kiai* ile bağlıdır. Yani o *Kiai* vefat ettiği takdirde o Pesantren kurumu kapanabilir. Aksi takdirde *Kiai*'nin tayin ettiği kişi tarafından Pesantren'in yürürlüğü için devam ettirilecek. Bkz. Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 33.

²⁶⁷ Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 33-34.

²⁶⁸ Saleh, s. 57.

İslâmî faaliyetlere karşı çıkmakta, hatta bu faaliyetleri sınırlandırmaya çalışmaktaydılar.²⁶⁹

XIX. asırdan sonra Endonezya'daki dini hareketler içerisinde reformcu Müslümanlar ortaya çıktı. Reformcu Müslümanlar, İslâm dinine aykırı olmadığı müddetçe Müslüman cemaate katkı sağlayacak herkesi örnek alıyorlardı. Hatta bu konuda misyonerlik faaliyeti yürüten Hollanda devletinin faaliyetlerini taklid etmeye çalışıyorlardı. Mesela onların eğitimin gelişmesi için Hollanda eğitim sisteminden çokça örnek aldıkları söylenebilir. Böylece Endonezya'daki okullarda modern manada eğitim verilirken bir taraftan yabancı dili bilen diğer taraftan da dini ilimler hakkında bilgi sahibi nesiller yetişmeye başladı.²⁷⁰

D. Sosyal Hayat

Hollanda sömürgeciliği döneminde Endonezya'daki müslümanlar arasında sınıfsal dinî toplum sistemi vardır. Sınıfsal dinî toplum sisteminde ırkı gözetilmeksizin Endonezya'da yaşayan bütün Müslüman halk *pribumi/yerel halk* olarak kabul ediliyordu. Diğer taraftan Hollandalılar gibi Hristiyan mensupları *kafir* olarak görülüyordu.²⁷¹ Aynı zamanda Endonezya'da özellikle Cava'da Hollanda hükümeti tarafından konulan sınıfsal toplum sistemi vardı ve buna göre halk iki sınıftan oluşmaktaydı. Üst kademede *Priyayi* denilen aristokrat sınıfı vardı ve bu sınıf devlet adamlarından oluşuyordu. Üst düzey görev ve yetikleri elinde tutan bu sınıfın çocukları moderen okullarında eğitim alabiliyordu. Alt kademede ise *Santri* ve *Abangan* sınıfı yer alıyordu. *Santri*, dindar olan ve dine önem veren insanlardı. *Abanganlar* ise çiftçiler ve işçilerden oluşuyordu. *Abanganlar* belli bir dine sahip oldukları halde ibadette çok fazla titiz davranmıyorlardı.²⁷² Toplum içerisinde özellikle *Priyayi* ve *Santri* arasında bir gerginlik vardı. Santriler, Priyayiler'i dinden sapmış olarak görüp onlarla ilişki kurmak istememekteydiler. Aynı şekilde Priyayiler de Santriler'i küçük görüyorlar, Santrileri

²⁶⁹Tamimy, "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", s. 9; Asrofie, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 267.

²⁷⁰Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 35.

²⁷¹Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 23.

²⁷²Saleh, s. 71; Asrofie, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 266.

dinî bilgiler dışında hiç bir bilgeye sahip olmamakla eleştiriyorlardı. Bu durum Endonezya'da İslâmî reform hareketleri çıkana kadar büyük ölçüde devam etmiştir.

II. Endonezya'da Dinî Hareketler

XIX. asırda Endonezya, Hollanda sömürgeciliğinden olumsuz yönde etkilenirken bu dönemde başta eğitim olmak üzere hayatın her alanında faaliyet gösteren birçok dinî hareket ortaya çıktı. Bu hareketlerden Cem'iyetü'l-Hayr, İrşad, Sarikat Dagang İslam, Sumatra Thawalip ve Persatuan İslâm'dır.

Cem'iyetü'l-Hayr, Endonezya'daki Arap kökenli Müslümanların, sömürgeciliğin dayattığı Batılı eğitim sistemine karşı Cakarta'da 27 Haziran 1905 tarihinde kurduğu bir dinî harekettir. Bütün Endonezya'da faaliyet göstermeyi hedefleyen hareket Endonezya'da birçok okullar açtı.²⁷³ Cem'iyetü'l-Hayr okulu dinî bir müfredat esasına dayalı olarak kurulmuştu. Okulda ilköğretimden lise seviyesine kadar matematik, tarih, coğrafya ve din eğitimi veriyordu. Derslerin Endonezyaca verildiği okulda yabancı dil olarak Hollanca değil İngilizce öğretilmekteydi. Okulun bazı hocaları Cakarta dışından gelmekteydi ve okulun bütün masrafları cemiyetin esnaf üyeleri tarafından karşılanıyordu.²⁷⁴

Ahmed Dahlân, 1910 yılında sosyal ve eğitim faaliyetleri için Cem'iyetü'l-Hayr hareketine katıldı.²⁷⁵ Burada Ortadoğu'nun güncel meselelerini Cem'iyetü'l-Hayr mensuplarından öğrenirdi. Mesela Ahmed Dahlân, ikinci hac seferinden önce Menar dergisini Cem'iyetü'l-Hayr mensuplarından temin ediyordu.²⁷⁶ Çünkü Arap ülkelerinden gelen Cem'iyetü'l-Hayr âlimleri kitaplar, gazeteler ve dergiler getiriyorlar, güncel meseleler hakkında talebelerle yeni bilgiler paylaşıyorlardı.

Cem'iyetü'l-Hayr hareketi, birçok Ortadoğu ülkesiyle güçlü bir ilişkiye sahipti.²⁷⁷ Cemiyet, eğitim için birçok talebesini Mısır'a ve Hicaz'a gönderdi ve bunun yanında Tunus, Hicaz, Sudan ve Fas gibi birçok Ortadoğu ülkesinden Endonezya'ya

²⁷³Deliar Noer, *Gerakan Modern Islam di Indonesia 1900-1942*, Jakarta: LP3ES, 1983, s. 68; Norhuda, *Sejarah Intelektual Islam di Indonesia*, Jakarta : PT Raja Grafindo, 2015, s. 69.

²⁷⁴Noer, s. 6.

²⁷⁵Nugroho, s. 34; Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 195.

²⁷⁶Achmad Jainuri, "Muhammadiyah Sebagai Gerakan Pembaharuan Islam", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 39.

²⁷⁷Dahlân, "KH Ahmad Dahlân Sebagai Tokoh Pembaharu", s. 124

hocalar getirdi.²⁷⁸ Cemiyet Osmanlı Devleti ile de ilişkiler kurmaya çalıştı, ancak bu irtibat birkaç heyetin gelip gitmesinin ötesine geçemedi.²⁷⁹

İrşad, diğer isim olarak *Cem‘iyyetü’l-islâm ve’l-irşâdil-Arabiyya* ile bilinen bir dinî harekettir. 1913 yılında Sudanlı Ahmed Sorkati tarafından kuruldu ve 11 Ağustos 1915 tarihinde Hollanda hükümeti tarafından tanındı. *İrşad*, Cakarta’da kurulduktan sonra Surabaya, Pekalongan ve Tegal gibi Cava adasında bulunan kıyı bölgelerde şubeler açmaya başladı. *İrşad* hareketi tıpkı Cem‘iyyetü’l-Hayr hareketi gibi eğitim ve sosyal faaliyetleri için kuruldu. Cemiyetin eğitim kurumları hem erkeklere hem de kadınlara eğitim veriyordu ve buralarda dersler Endonezyaca, Arapça ve Hollanca olmak üzere 3 dilde verilmekteydi.²⁸⁰

Ahmed Dahlân ile Ahmed Sorkati Cem‘iyyetü’l-Hayr’da birlikte çalışmışlardı. Dahlân 1912 yılında Ahmed Dahlân’ın Muhammediyye Cemiyeti’ni kurduğundan Ahmed Sorkati de kendisini destekleyenler arasında yer almıştı.²⁸¹

Endonezya’da sömürgecilik döneminde bütün ticaret sektörlerinde Hollanda’nın kendilerine kolaylık sağladığı gayr-i müslim Çinli tüccarlar hakim idi. Örneğin, Hollanda batik kumaşı ticaretini tamamen Çinli tüccarlara bırakmış, bu durum müslüman tüccarları iflasa sürüklemişti. Müslüman tüccarlar bu duruma karşı *Sarikat Dagang Islam* (Birleşik İslâm Ticaret Teşkilatı) hareketini kurdular. SDI ilk defa 16 Ekim 1905 tarihinde Solo şehrinde Hacı Samahundi tarafından kuruldu. SDI’nin genel amacı Çinli tüccarlara karşı bütün müslüman tüccarları bir araya getirerek onları desteklemektir.²⁸²

SDI kurulduktan sonra çok sayıda müslüman esnaf bu hareketi desteklemeye başladı. Bu isimlerden biri de batik kumaşı ticaretiyle meşgul olan Ahmed Dahlân’dır.

²⁷⁸Soegijanto Padmo, "Gerakan Pembaharuan Islam Indonesia dari Masa ke Masa: Sebuah Pengantar", *Humaniora Dergisi*, c. XIX, S. 2 (2007), s. 156.

²⁷⁹Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 245

²⁸⁰Norhuda, s. 69; Noer, s. 73.

²⁸¹Muslich Shabir, "Pembaharuan Pendidikan Islam: Perbandingan antara Abduh dan Muhammadiyah", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 225; Nugroho, s. 47.

²⁸²Padmo, "Gerakan Pembaharuan Islam Indonesia dari Masa ke Masa: Sebuah Pengantar", s. 155.

Hatta Ahmed Dahlân bu harekette danışmanlık vazifesini üstlenmişti.²⁸³ 1912 yılında SDI'nin yeni lideri olarak Tjokroaminoto seçildi. Tjokroaminoto, SDI'nin ismini *Serekat Islam* (Birleşik İslâm) olarak değiştirdi. Tjokroaminoto'ya göre bu hareket sadece esnaf toplumu için olmamalı, bütün müslüman topluma hizmet vermeliydi.²⁸⁴ Bu dönemden sonra artık işçiler, âlimler ve çiftçiler SI'ye katılmaya başladılar.²⁸⁵

SI ilk kurulduğu yıllarda sadece ticari, sosyal ve dinî meselelere ilgi gösterirken, 1917 yılından sonra siyasetle de ilgilenmeye başladı. Bu dönemde bazı SI mensupları meclise katılmak istediler. SI mensubunun meclise katılmasıyla birlikte yerel halkın çeşitli problemlerinin daha kolay çözüleceği ümit ediliyordu.²⁸⁶ Fakat bazı teşkilat mensupları SI'nin siyasete karışmasına karşı çıktılar. Dolayısıyla SI içinde kırılmalar yaşandı ve teşkilat bölünmeye başladı. Ayrılanlardan da bir kısmı SI içinde vazife üstlenen Muhammediyye mensuplarıydı ve bu bölünmeler 1920 yılına gelindiğinde SI'nin zayıflamasına neden oldu.²⁸⁷

Sumatra Thawalip, Sumatra'nın Minangkabau Şehrinde 1917 yılında modern eğitim veren bir okulda Reşat isimli bir öğretmen tarafından kurulmuştur. Bu hareket başlangıçta kalem, defter, kitap ve cetvel gibi öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak için kuruldu. Sumatra Thawalip mensupları, faaliyetlerini sürdürebilmek için ilk önce bir kooperatif kurdular. Onlar kooperatiftan gelen kârlar ile öğrencilerin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra Sumatra Thawalip'in kurucusunun öğretmenlik yaptığı okulun öğretmenlerine de maaş vermeye başladılar. Bundan sonra bu hareket Minangkabau Şehrinde bulunan diğer okulun imkanlarını da karşılamaya başladı.²⁸⁸

Aslında Sumatra Thawalip Okulu, Sumatra'nın Minangkabau bölgesinde bulunan *Surau Jembatan Besi* isimli bir medresenin devamıdır. Hacı Resul isimli bir hoca 1904 yılında bu medresede vazifeye başladı. Hacı Resul bu medresede talebelere dinî ilimler dışında sarf ve nahiv gibi ilimler de öğretiyordu. Ona göre bu ilim, talebelerin Arapça öğrenmelerine kolaylaştırmaktaydı. Bunun dışında Hacı Resul

²⁸³Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 262; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 18.

²⁸⁴Padmo, "Gerakan Pembaharuan Islam Indonesia dari Masa ke Masa: Sebuah Pengantar", s. 155.

²⁸⁵Norhuda, s. 74.

²⁸⁶Noer, s. 127.

²⁸⁷Nugroho, s. 84; Norhuda, s. 75.

²⁸⁸Noer, s. 55.

talebelere matematik gibi pozitif ilimleri de öğretiyordu. Neticede Hacı Resul meslektaşı Hacı Abdullah Ahmed desteğiyle 1916 yılında Surau Jembatan Besi medresesini modern bir müfredata sahip bir okul haline dönüştürdü.²⁸⁹

Hacı Resul tıpkı Ahmed Dahlân gibi 7 sene Mekke’de eğitim almış bir âlimdi. O, Mekke’den Endonezya’ya döndükten sonra Endonezya’da birçok şehirlere gidip farklı insanlarla tanışmıştı ve 1916 yılında Cava adasına gittiğinde Muhammediyye mensuplarıyla da tanışma fırsatı buldu. Muhammediyye mensuplarıyla yeni eğitim sistemi hakkında istişarelerde bulundu. Ardından Hacı Resul, Minangkabau’da okul kurmakla yetinmeyip yaşadığı bölgede Muhammediyye hareketini insanlara tanıttı.²⁹⁰ Sumatra Thawalip hareketi kurulduktan sonra Hacı Resul 1925 yılında Minangkabau’da Cava adası dışında ilk Muhammediyye şubesini açtı.²⁹¹

1920’lerde Bandung şehri hariç Endonezya’nın birçok şehrinde yeni dinî hareketler, faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bandung şehrinde ise 1923 yılında *Persatuan Islam* isimli ilk dinî hareket kuruldu. Bu hareket aslında bir dinî sohbetten ortaya çıktı. Çok eski bir dönemde dindar Sumatra asıllı 3 aile Bandung şehrine gelip yerleşmiş, şehir halkıyla kaynaşan bu aileler insanlara dini öğretmek için belli bir zaman ayırıp sohbetler veriyorlardı. Bu sohbetler Hacı Zamzam ve Hacı Muhammed Yunus tarafından veriliyordu. Sohbetlerde fikhî meseleler, Ortadoğu coğrafyasının ve İslâm’ın durumu, Cem‘iyyetü’l-Hayr ve İrşad arasındaki kavgalar, müslümanlar arasındaki çekişmeler gibi çeşitli meseleler konuşuluyordu.²⁹²

İlerleyen dönemde devam eden sohbetlerin daha büyük bir dinî harekete dönüşebileceği düşünüldü ve geniş bir halk kitlesine etki edip daha fazla insana dini anlatma çabasına girilmeye karar verildi. Bunun üzerine Hacı Zamzam ve Hacı Muhammed Yunus Bandung şehrinde 1923 yılında Persatuan Islam hareketini kurdular. Persatuan İslâm’ın kısaltması Persis’tir. Persis insanlara dini anlatmak için birçok faaliyet düzenliyordu. Bu faaliyetlerden bazıları sohbetler, İslâm eğitimi veren okulların

²⁸⁹Noer, s. 52.

²⁹⁰Noer, s. 45.

²⁹¹Noer, s. 89.

²⁹²Noer, s. 96; Wildan Imaduddin Muhammad, "Ormas Islam di Jawa Barat dan Pergerakannya; Studi Kasus Persis dan PUI", *Analisis*, c. XVI, S. 2(2016), s. 84.

açılması, camilerde vaaz verilmesi, dinî kitaplar basılması ve haftalık olarak dinî broşürler yayınlanması olarak sıralanabilir.²⁹³

Endonezya'nın Doğu Cava bölgesinde yer alan Surabaya şehrinde 31 Ocak 1926 M (16 Recep 1344H) tarihinde Kiai Hâşim Eş'ari ve Abdülvehhab Abdullah tarafından Nehdat'ül-Ulemâ (Âlimlerin Kalkınması) isimli bir dinî hareket kuruldu. Bu hareket 6 Ocak 1930 tarihinde Hollanda hükümeti tarafından resmen tanındı. O dönemde mezhepsizlik ve geleneklerden uzak durma düşünceleri getiren dinî ıslahat hareketlerine karşı geleneksel dinî anlayışı korumak ve muhafazakar anlayışı temsil etmek için kuruldu.²⁹⁴

Nehdat'ül-Ulemâ, 4 sünni mezhebe bağlılığın korunmasını sağlamak için geleneksel kültürü geliştirmeyi, dinî eğitimi yaygınlaştırmayı, yetim ve fakirleri koruyarak toplumda sosyal adaleti sağlamayı ve ticaret aracıyla ekonomik faaliyetlerin arttırılmasını hedeflemekteydi. 1930 yıllara Cava'nın Combang, Gresik, Pasuruan, Kediri, Semarang, Pekalongan, Kudus gibi şehirlerinde, ardından Cava dışında Kalimantan'ın bancarmasin şehrinde Nehdat'ül-Ulemâ'nın şubeleri açılmaya başladı. 1942 yılında şube sayısı toplam 120'ye ulaştı. Günümüzde Nehdat'ül-Ulemâ halen faaliyette olup Endonezya'nın en büyük dinî hareketi olarak ülke genelinde 279 şubesine ve 30 ile 40 milyon civarında taraftarına sahiptir.²⁹⁵

III. Cemiyeti Kuruluşu

Ahmed Dahlân, Endonezya'da sömürgecilik altında yaşayan müslüman halkın özellikle eğitim ve sosyal hayat bakımından geri kaldıklarını farkederek müslüman halkın eğitim seviyesini ve sosyal refahını yükseltmek için çalışmaya karar verdi.²⁹⁶ Fakat tek başına halkın durumunu düzeltmeyeceğinin farkındaydı ve bu amacına

²⁹³Norhuda, s. 71

²⁹⁴Noer, s. 251; İsmail Hakkı Göksoy, "Nehdat'ül-Ulemâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c.XXXII, s. 541.

²⁹⁵Göksoy, "Nehdat'ül-Ulemâ", s. 541.

²⁹⁶Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 41.

ulaşabilmek için fikirlerini destekleyen ve sürekli yanında duran talebelerini ve arkadaşlarını etrafında topladı.²⁹⁷

Ahmed Dahlân, ilk olarak müslümanlara İslâm inancını iyi bir şekilde anlatmaya çalıştı. Çünkü o dönemdeki müslümanların eğitim ve sosyal hayat bakımından geri kalmaları ile beraber dinî bilgileri de eksikti. Boedi Otomo ve Cem'iyetü'l-Hayr gibi katıldığı hareketlerin mensupları Ahmed Dahlân'a dinî bir cemiyet kurmasını söylediler. Ahmed Dahlân bu teşviki doğru buldu. Allâhu Teâlâ'nın, İmran Sûresi'nin 104. ayetinde "*içinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir*" şeklindeki hitabından hareketle Ahmed Dahlân onların bu teşvikiyle harekete geçmeye karar verdi. Bu ayetteki "ümme" kelimesi topluma önderlik edecek olan grup anlamına gelmektedir.²⁹⁸

Neticede Ahmed Dahlân, arkadaşları, talebeleri ve diğer dinî hareketlerin desteğiyle 18 Kasım 1912 (Hicri 8 Zilhicce 1330) tarihinde ikamet ettiği Kauman köyünde dinî bir hareketin temellerini attı ve herkesten bu hareketin ismi için öneri istedi. Arkadaşlarından biri, Dahlân'a "*Hz. Muhammed'in yolunu takip eden ve onun risaletini ulaştıran bir toplum*" anlamına gelen Muhammediyye ismini önerdi. Bundan dolayı Ahmed Dahlân da kurduğu harekete "Muhammediyye" ismini verdi.²⁹⁹ Muhammediyye Cemiyeti bütün faaliyetlerini Hz.Peygamber'in yolunu takip ederek sürdürmeyi kendisine şiar edindiği için cemiyetin ismi Hz. Peygamber ismine nispet edilmiştir.³⁰⁰ Ahmed Dahlân bu süreçte birçok kimseyle istişare etti, onların sözlerini ve tavsiyelerini dinlerdi ve bütün işlerinde bu şekilde hareket etti.

A. Etki Eden Faktörler

Muhammediyye Cemiyetinin kuruluşunda etkili olan arka plan ve harici baskılar olmak olmak üzere ikiye ayrılabilir.

1. Arka Plan

²⁹⁷Tamimy, "Agama Islam Menurut Fahaman Muhammadiyah", s. 63

²⁹⁸Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlan", s. 240; Miswanto, s. 44

²⁹⁹Syoedja', s. 68; Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlan", s. 261; Nugroho, s. 57

³⁰⁰Nispet ile ilgili daha Fazla bilgi için bkz. Nashir, s. 17-20.

Ahmed Dahlân çocukluğundan beri eğitim ile meşgul oldu ve dindar bir çevrede yetişti. Gençlik döneminde de hem dinî hem de ilmî hayata önem veren birisi olarak temayüz etti.³⁰¹ O, özellikle yaptığı ikinci hac seferinde çok önemli ilmi tecrübeler kazanmış, Hicaz'a yaptığı seyahatinde birçok âlimden ders alma fırsatı yakalamıştı. Ardında da Endonezya'da dinî hareketler ve kişilerle hep yakın ilişki içerisinde bulunarak Endonezya'da Müslümanların sorunlarını İslam rehberliğinde çözüme buluşturma ideal ve gayreti içerisinde mücadele etti.

Ahmed Dahlân'ın kazandığı bütün tecrübeler onu bir dinî hareket kurmaya yönlendirdi. Bu nedenle Muhammediyye Cemiyeti'nin Ahmed Dahlân'ın tamamen kendi çabasının ürünü olduğu söylenebilir. Muhammediyye Cemiyeti, Ahmed Dahlân'ın dinî kavrayışı üzerinde kurulmuştu. Dolayısıyla Ahmed Dahlân'ın şahsiyeti, Muhammediyye Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli bir faktör olarak kendini gösterdi.

2. Harici Baskılar

Muhammediyye Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli faktörlerden biri Endonezya'daki İslâmî yaşayışta var olan problemlerdi. Ahmed Dahlân, müslümanların bidat ve hurafeyle karışmış bir dinî hayat yaşamakta olduklarını düşünmekteydi.³⁰² Diğer taraftan halkın dinî eğitim imkanları çok kısıtlıydı ve Müslümanlar sadece *Pesantren* denilen bir mekanda eğitim almaktaydılar. O dönemdeki sadece Hollanda okullarında okutulan pozitif bilimler sömürgeci güçlerle özdeşleştirdikleri için müslümanlar tarafından bidat olarak görülmekteydi. Bu durum ise müslüman halkın geri kalmasına sebep olmaktaydı. Ahmed Dahlân müslüman halka bir ihtiyaç olarak gördüğü yeni eğitim sistemini tanıtmak istemekteydi.³⁰³

Ayrıca Hollanda sömürgeciliği Endonezya'ya sınıfsal toplum sistemi getirmişti. Hollanda, okul gibi önemli imkanları sadece üst sınıf kesimler için kuruyordu. Bu durumda sadece zenginler modern eğitim imkanlarından yararlanabiliyor, toplumun geniş kesimleri bu haktan mahrum bırakılmaktaydı. Yine Hollanda tarafından kurulan

³⁰¹Tamimy, "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", s. 4.

³⁰²Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 149; Jainuri, "Muhammadiyah Sebagai Gerakan Pembaharuan Islam", s. 35; Roeslan Abdulgani, "Peranan Muhammadiyah Dalam Perjuangan Bangsa", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogya, 1990, s. 44.

³⁰³Miswanto, s. 45.

misyoner hareketi *Zending* denilen misyoner hareketi özellikle fakir halka yardım adı altında onlara Hristiyanlığı tanıtmaya çalışıyordu.³⁰⁴ Bu durum müslümanların İslâmiyet'ten sapmalarına sebep oldu. Ahmed Dahlân, insanları Hollanda sömürgeciliğinden kurtarmak için gereken hizmetleri yapmak istiyordu.

B. Resmîyet Kazanması

Endonezya'da o dönemde bütün hareketler Hollanda'nın izniyle kurulmakla resmîyet kazanmaktaydı. Hollanda ile yakın ilişkiye sahip olan Boedi Otomo hareketi Muhammediyye'nin resmîyet kazanmasında oldukça etkili oldu. Ahmed Dahlân, bir Boedi Otomo mensubu olarak 20 Aralık 1912 tarihinde başkent Cakarta'daki bir Boedi Otomo mensubu vasıtasıyla Muhammediyye Cemiyeti'nin resmîyeti için Hollanda hükümetinden izin talebinde bulundu. Cemiyet, Yogyakarta'da kurulduğu için Hollanda hükümeti izni meselesini Yogyakarta valisine bırakmıştı.³⁰⁵ Yogyakarta valisi VII. Sultan Hamengkubuwono, Muhammediyye Cemiyeti'nin izin talebini değerlendirmesi için *Raad Agama* ismi ile bilinen Yogyakarta'nın dinî müessesesine havale etti. Yogyakarta dinî müessesesi başkanı Halil Kamaludiningrat'ın önderliğinde durumu değerlendiren müessese, Dahlân'ın izin talebini kabul etmedi ve Muhammediyye Cemiyeti'nin kuruluşuna ilk başta engel oldu. Ancak Ahmed Dahlân izin talebi hakkında açıklama yapmak için Yogyakarta'ya gelişi ve Muhammediyye Cemiyeti'nin, halka hizmet ve onların işlerini desteklemek için kurulduğuna dair bilgilendirme sunumu üzerine dinî müessese başkanı Halil, Dahlân'ın izin talebini kabul etti.³⁰⁶

Yogyakarta valisi VII. Sultan Hamengkubuwono, mektup ile Muhammediyye Cemiyeti'nin resmîyet kazanmayı hakkettiğini Cakarta'daki Hollanda hükümetine bildirdi. Bunun üzerine Hollanda hükümeti Yogyakarta valisinin beyanını değerlendirerek 22 Ağustos 1914 tarihinde Muhammediyye Cemiyeti'ni 81 nolu beyannâme ile resmen tanıdı. Bu beyannâme, Muhammediyye Cemiyeti'nin Hollanda kanunların uygun olarak kurulduğunu, resmi olarak tanındıktan sonra 29 yıl boyunca

³⁰⁴Tamimy, "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", s. 9; Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 26; Miswanto, s. 46.

³⁰⁵Nugroho, s. 58; Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 197.

³⁰⁶Nugroho, s. 59.

faaliyet gösterebileceğini ve sadece Yogyakarta'da hizmet edebileceğini ilan etmişti.³⁰⁷ Bu nedenle Ahmed Dahlân, Hollanda hükümetinin dikkatini çekmemek için Yogyakarta dışındaki Muhammediyye şubelerine *el-Hidaye*, *es-sıddîk*, *nûru'l-islâm* gibi diğer isimleri verdi.³⁰⁸

Muhammediyye resmiyet kazanmadan hemen önce Ahmed Dahlân, Aralık 1912 tarihinde ilk Muhammediyye toplantısını düzenledi ve bu toplantıya yaklaşık 70 kişiyi davet etti. Ancak Boedi Otomo mensupları dahil yaklaşık 150 kişi bu toplantıya katıldı. Zira bu toplantı halka açıktır. Toplantı Ahmed Dahlân'ın konuşması ile başladı. Ahmed Dahlân bu konuşmada Muhammediyye Cemiyeti'nin kuruluşunda yardım edenlere teşekkür etti.³⁰⁹ Ahmed Dahlân herkesin fikrini dinleyerek değerlendirmeler yapıyordu. Bu toplantıda Ahmed Dahlân ilk önce Muhammediyye Cemiyeti'nin örgüt yapısını oluşturdu. Daha sonra toplantıya gelen herkesle istişare ederek Muhammediyye'nin nizamnâmesini belirlemeye çalıştı.³¹⁰

C. Muhammediyye'nin Nizamnâmesi

Ahmed Dahlân, ilk toplantıda Muhammediyye Cemiyeti'nin nizamnâmesini sundu. Muhammediyye nizamnâmesi iki maddeden oluşuyordu. Birinci madde Muhammediyye'nin amaçları ve ikinci madde ise faaliyetleri ile ilgiliydi. Muhammediyye nizamnâmesi birkaç kez değişikliğe uğramıştır. Mesela 1921 yılında Hollanda'nın hakimiyet bölgesinin genişlemesi ile birlikte ilk kez Muhammediyye nizamnâmesinde değişiklik yapıldı. 1942 yılında sömürgeci olarak Hollanda'nın yerine Japonya'nın gelmesi ile birlikte Muhammediyye nizamnâmesi ikinci kez değişikliğe uğramıştır. 1945 yılında Endonezya devletinin bağımsızlığını kazandıktan sonra yapılan Muhammediyye toplantısında nizamnâmede bir kez daha değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklikler, daha çok daha çok Muhammediyye'nin amacı ve faaliyetleri ile ilgili

³⁰⁷Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 20; Daris Tamim, "18 November 1912/ 8 Dzulhijjah 1330", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 39.

³⁰⁸Khazin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 197.

³⁰⁹Nugroho, s. 61.

³¹⁰Syoedja', s. 76.

maddelerde olmuştur. Zira Muhammediye yaşadığı dönemdeki siyasi ve sosyal duruma göre hareket etmeliydi ³¹¹

Muhammediyye'nin amaçlarının açıklandığı nizamnâmenin birinci maddesi şöyledir: Yogyakarta'daki bütün müslümanlara Hz. Peygamber'in öğretisini tebliğ etmek ve Muhammediyye mensuplarına dinî bilgileri öğretmek. İkinci maddesi Muhammediyye'nin faaliyetlerini içerir ve şöyledir: Genel eğitim veya dinî eğitim kurumlarını kurmak, desteklemek ve yardım etmek; dinî meseleler hakkında konuşmak için Muhammediyye mensuplarını veya Muhammediyye mensubu olmayanları bir araya toplamak; cami ve vakıflar gibi dinî maslahatlar için kurulan bütün kurumlara yardım etmek; dinî bilgileri içeren dergileri, kitapları ve broşürleri basmak veya basılmasına yardım etmek; hiçbir kurumu ve insanları rahatsız etmeden halka iyilik yapmak. ³¹²

Bunun yanında resmi nizamnâmede belirtilmeyen başka amaçlar ve hedefler de vardır. Onlardan bazıları şunlardır: Naslarda beyan edildiği gibi halka doğru İslâm inancını öğretmek; modern zamana uygun bir şekilde insanlara dinî hayatı ve dinî eğitim sistemini tanıtmak; İslâm'a aykırı olan eski kültürlerle bağlı kalan insanları bu kültürlerden uzaklaştırmak ve halk arasında dinî hayatı yaşatmak. ³¹³

Muhammediyye Cemiyeti resmi olarak Hollanda kanunları üzerine kurulmuş olsa bile cemiyetin esasları temelde Kur'ân-ı Kerîm esasları üzerine oturtulmuştu. Dolayısıyla cemiyet Kur'ân-ı Kerîm'i esas alarak insanların dinî hayatlarını düzeltmeyi amaç edinmişti. Cemiyetin mensupları da tıpkı Dahlân gibi her mesele için mezhep imamlarının fikirleri yerine dinin ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'e başvururlardı. ³¹⁴

IV. Faaliyetleri

Muhammediyye Cemiyeti, tarihe bir tecdit hareketi olarak geçmiştir. Aynı anda ıslahat ve modernleştirme faaliyetlerini sürdürmüştür. Cemiyet, aynı zamanda kendisine hakiki bir müslüman toplum oluşturmayı amaç edinmiştir. Muhammediyye'nin ilk lideri

³¹¹Muhammediyye nizamnâmesinin değişikliğiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 94-102; Miswanto, s. 53-55.

³¹²Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 138; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 95.

³¹³Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 198.

³¹⁴Jainuri, "Muhammadiyah Sebagai Gerakan Pembaharuan Islam", s. 42; Tamimy, "Agama Islam Menurut Faham Muhammadiyah", s. 71

Ahmed Dahlân'ın kendisine şiar edindiği *emr bi'l-ma'ruf nehy ani'l-münker* prensibi, Muhammediyye Cemiyeti'ni çeşitli hizmet faaliyetlerine yönlendirmiştir. Dolayısıyla Muhammediyye Cemiyeti kuruluşundan itibaren halkın din, eğitim ve sosyal hayatını ıslah için çok çeşitli bir faaliyet süreci başlatmıştır.³¹⁵

A. Halkın Dinî İnancını Islah

Endonezya halkının büyük çoğunluğu müslümandır. Bununla birlikte müslümanların çoğu eski Endonezya kültürünü, örf ve adetlerini hala benimsiyorlardı ve dinî inançlar yerel kültür ve adetleri ile karışmış durumdaydı. İslâm'a aykırı olmayan kültür ve adetler dinî hayat içine kendisine yer bulabilir, ancak dine aykırı olan kültür, örf ve adetler, bidat ve hurafe inancını bozucu olarak kabul edilir. Bu nedenle Muhammediyye bu tür bidatlar ve hurafelerin Endonezya toplumunda hızla yok edilmesi gerektiğini savunmuştur.³¹⁶

Ahmed Dahlân, bazı müslümanların dine aykırı olan eski kültürleri benimsediklerini düşünmekteydi. Mesela insanların bir insanın vefatından sonra üçüncü, yedinci, kırkinci, yüzüncü, bininci gününde, hamile kadınların hamilelik ayının yedisinde ve çocuk doğduktan sonraki günde çeşitli anma törenler yapmaları, tevessül için büyük âlimlerin ve velilerin türbelerine ziyaret edip dua etmeleri ve türbeleri kutsal bir mekan haline getirmeleri, şans ve selamet için tılsımlar ve muskalar kullanmaları ona göre büyük günahlardandı.³¹⁷ Ona göre bütün bu yapılanlar naslarda yeri olmayan bidat ve hurafe türü şeylerdi. Dahlân'a göre bir insanın hakiki bir müslüman olabilmesi için bütün bidatları ve hurafeleri bırakması, sadece naslarla sabit olan ibadetleri yapması gerekmektedir.³¹⁸ Bir önceki bölümde değinildiği gibi Endonezya'da İslâmiyet yayılış vasıtalarından biri tasavvuftur. Sûfiler yerel halkın benimsedikleri âdetleri modifiye ederek İslâmiyet'i yaymaktaydılar. Dolayısıyla Muhammediyye bir açıdan sûfilerin uygun gördüğü yerel müslüman halkın adetleri bidat olarak görüp ortadan kaldırmaya çalışıyordu.

³¹⁵Nashir, s. 187.

³¹⁶Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 257.

³¹⁷Dahlân, "KH Ahmad Dahlân Sebagai Tokoh Pembaharu", s. 126.

³¹⁸Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 257.

Dolayısıyla Muhammediyye'nin halkın dini inancını ıslah faaliyetleri yapmasında bazı zorluklarla karşılaşması kaçınılmaz bir durumdur. Bu zorlukların bazıları halktan kaynaklanıyordu. Çünkü halk eski kültürünü bırakmak istemiyordu. Bu durumun birçok sebebi vardır. Bu sebeplerden birincisi, dinî eğitim imkanlarının eksik olması ve halkın doğru dinî bilgilere sahip olmaması, ikincisi, halkın Muhammediyye'yi yabancı olarak görüp cemiyete mesafeli davranması, üçüncüsü, halkın, adetlerin cevazına dair sözde dinî delillere sahip olması, dördüncüsü ise halkın, Muhammediyye'nin fikirlerini benimsemekle yakınlarını, dostlarını ve makamlarını kaybetme endişe taşıması, beşincisi, halkın Muhammediyye fikrini benimsemekle eski atalarına ihanet edip uğursuzluğa uğramaktan korkması idi.³¹⁹

Muhammediyye, insanlara sadece Kur'ân'da ve hadislerde emredilen ibadetleri anlatarak onları kötü yoldan kurtarmaya çalışıyordu. Dahlân'a göre bir müslüman naslara göre hareket ettiği sürece asla sapmayacaktır.³²⁰ Bu yüzden Ahmed Dahlân, Muhammediyye Cemiyeti vasıtasıyla insanlara onları bidat ve hurafe işlerden uzaklaştırıp dinî inancını temiz bir hale getirecek *el-hakk ve's-sünne* akidesini tanıtmaya çalışıyordu.³²¹

B. Modern Eğitim

Muhammediyye ortaya çıktığı dönemde Endonezya'da iki tür eğitim imkanı mevcuttu. Bunlar müslüman halkına ait Pesantren denilen geleneksel olarak İslâmî eğitim veren medreseler ve Hollanda'ya ait modern eğitim veren Hollanda okullarıdır. Pesantrende sadece dinî ilimler okutulurken Hollanda okullarında ise sadece pozitif ilimler okutulurdu. Müslüman çocuklar sadece Pesantrende eğitim alırken devletin ileri gelenlerinin çocukları ise Hollanda okullarında eğitim alırdı.³²²

³¹⁹ Asrofie, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 258.

³²⁰ Asmuni Abdurrahman, "Muhammadiyah dan Tajdid di Bidang Keagamaan, Pendidikan dan Kemasyarakatan", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 118.

³²¹ Arbiyahlubis, "Cita dan Corak Pembaharuan Dalam Gerakan Muhammadiyah", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendekiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 37; Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 40.

³²² Endonezya'daki eğitim çeşitleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Abdul Mu'thi, "Pembaharuan Pendidikan KH Ahmad Dahlân", *KH Ahmad Dahlân (1868-1923)*, ed. Prof. Dr. Djoko Marihandono, Jakarta: Museum Kebangkitan Nasional, 2015, s. 11-21.

Ahmed Dahlân, Endonezya halkının eğitim imkanlarının yetersiz olduğunu farketti. Eğitim imkanlarının yetersiz olması, halkın geri kalmasında en büyük sebepti ve bundan dolayı halk sömürgeci Hollanda karşısında güçsüz kalmaktaydı. Endonezya halkının Hollanda'ya karşı silahlı mücadele edemeyeceğini bilen Dahlân ve Hollanda karşısında halkın ancak eğitim ile mücadele edebileceğini düşünmekteydi. O bu süreçte Hollanda'nın bazı uygulamalarını örnek alabileceğini düşündü ve bir şeyin iyi tarafını alıp kötü tarafını bırakmak kaidesine uyarak Hollanda eğitim sistemini örnek aldı.³²³

Ahmed Dahlân, Muhammediyye Cemiyetini kurmadan önce Boedi Otomo hareketine katılıp Hollanda okullarında din dersleri veriyordu. Dahlân o sırada Hollanda eğitim sistemini yakından tanımaya başladı. Daha sonra 1912 yılında evinde bir sınıf açıp talebelerine modern eğitim sistemini tanıtmaya başladı. Muhammediyye Cemiyetini kurduktan sonra sadece kendi talebeleriyle yetinmeyip daha geniş kitlelere yeni eğitim sistemini tanıtmayı planladı. Zira halkı ıslah etmesi için sadece onların dinî inancını düzeltmekle yetinmemeliydi. Dolayısıyla Ahmed Dahlân müslüman halkı ıslah edebilmek için hem onların eğitim hayatını hem de sosyal hayatını ıslah etmesi gerektiğini düşündü.³²⁴

Ahmed Dahlân, Muhammediyye Cemiyeti'ni kurduktan sonra 1913 yılında Kauman'da ilk Muhammediyye okulunu açtı. Bu okul, Dahlân'ın evinde açılan sınıfın devamıdır. Dahlân, talebelerin sayısının artması ile birlikte bir okul açılması gerektiğini düşündü. Okul başlangıçta Dahlân'ın ilk açtığı sınıfın adı olan "*Qismul Arqa*" ile biliniyordu. Sonradan bu okul *Kweekschool Muhammadiyah* (Muhammediyye öğretmen okulu) ismini aldı.³²⁵ Ahmed Dahlân bu okula hem din ilimleri hem de pozitif ilimleri içeren yeni bir müfredat uygulamaya başladı.³²⁶ Din dersleri Ahmed Dahlân ve bazı Muhammediyye mensupları tarafından verilirken diğer dersler ise Hollanda okullarında öğretmenlik yapan Boedi Otomo mensupları tarafından verilmekteydi.

³²³Mu'thi, "Pembaharuan Pendidikan KH Ahmad Dahlân", s. 25.

³²⁴Yunus, "Misi dan Strategi Muhammdiyah Dalam Upaya Penegakan Nilai-Nilai Keislâman dan Kemanusiaan", s. 47.

³²⁵Nugroho, s. 63.

³²⁶Yunus, "Misi dan Strategi Muhammdiyah Dalam Upaya Penegakan Nilai-Nilai Keislâman dan Kemanusiaan", s. 48.

Böylelikle müslüman çocuklar burada dinî ilimlerle birlikte pozitif ilimleri de öğrenmeye başladılar.³²⁷

Muhammediyye, 1920 yılında Yogyakarta'da "Pondok Muhammadiyah" isimli bir yatılı okul açtı. Yogyakarta'ya yatılı okul sistemi ilk kez getiren kurum Muhammediyye'dir. Bu okulda okuyan öğrenciler gündüz vaktinde okulda, gece vaktinde yurttan ders görüyorlardı. Pondok Muhammadiyah'nın adı 1924 yılında Yogyakarta Kweekschool Muhammadiyah şeklinde değiştirildi. Daha sonra bu okul kız öğrenciler için Kweekschool Muhammadiyah Putri ve erkek öğrenciler için Kweekschool Muhammadiyah Putra olarak ikiye ayrıldı. Bir sonrakı yılda okul Madrasah Muallimin Muhammadiyah ismini aldı.³²⁸

Muhammediyye okullar kurarak birçok hedefe ulaşmak istemekteydi. Bu hedefler şu şekilde sıralanabilir: Birincisi, dinî ilimlere hakim insanlar yetiştirmek. İkincisi, pozitif ilimlere hakim olup geniş bir düşünceye sahip insanlar yetiştirmek. Üçüncüsü, Muhammediyye ve İslâm ümmeti için hizmet edecek insanlar yetiştirmek. Dördüncüsü, hem dünya hayatı için hem de ahiret hayatı için faydalı insanlar yetiştirmek. Muhammediyye, bu dört hedef ile yetiştirdiği insanlardan gelecek için önemli ve büyük hizmetler yapmalarını beklemekteydi.³²⁹

Ahmed Dahlân Muhammediyye okullarına yeni bir İslâm eğitim metodu getirdi. Bu yeni metod ile öğrencilere soru sorarak ders işleyip onların bakış açılarını genişletmeyi amaçlıyordu. Öğrenciler okuldaki derslerde kendi fikirlerini söyleme hakkına sahiptiler. Ona göre geleneksel olarak İslâmî eğitim veren kurumlarda hocalar ders boyunca konuşuyor ve talebeler dinliyordu. Talebeler kendi fikirlerini söyleme hakkına sahip değillerdi. Dahlân, eski metotların öğrencilerin düşünme kabiliyetini geliştirmeyeceğini düşündüğünden eğitimde yeni yaklaşımlar geliştirmenin gerekli olduğunu inanmaktaydı.³³⁰

³²⁷ Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 268.

³²⁸ Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh*, s. 105; Shabir, "Pembaharuan Pendidikan Islam: Perbandingan antara Abduh dan Muhammadiyah", s. 223; Nashir, s. 46; Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 152.

³²⁹ Mu'thi, "Pembaharuan Pendidikan KH Ahmad Dahlân", s. 28; Abdurrahman, "Muhammadiyah dan Tajdid di Bidang Keagamaan, Pendidikan dan Kemasyarakatan", s. 120.

³³⁰ Mu'thi, "Pembaharuan Pendidikan KH Ahmad Dahlân", s. 30.

Muhammediyye, 1921 yılında Hollanda'dan Yogyakarta dışında hizmet faaliyetleri yapma izni aldıktan sonra Endonezya'nın diğer bölgelerinde de Muhammediyye okulları açılmaya başladı. Muhammediyye, Ahmed Dahlân'ın yaşadığı dönemde Yogyakarta, Magelang, Blitar, Bandung ve Surabaya gibi bazı şehirlerde okullar açtı. Bu okullar ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde olup *Kweekschool*, *Kuliah Mubalighin*, *Zuamma* ve *Opleiding School* gibi çeşitli isimlere sahipti. Muhammediyye, Dahlân'ın vefat ettiği 1923 yılına kadar 8 okul kurdu ve bu okullarda 1019 öğrenci ve 73 öğretmen bulunmaktaydı.³³¹

C. İlim Meclisi ve Tebliğ Faaliyeti

Ahmed Dahlân ahiret hayatı için daha fazla sahih amel ve ibadetler yapmak gerektiğine samimiyetle inanmaktaydı. Bunun yanında başkalarının da ahiret hayatlarının iyi olması için onları hak yoluna davet etmeye çalışırdı. Bunun için Muhammediyye Cemiyeti'nin vasıtasıyla insanların ibadet hayatlarını düzeltip onlara dinî bilgileri öğretmeye gayret etmekteydi.³³² Nitekim Muhammediyye'nin nizamnâmesinin birinci maddesi de müslümanlara Hz. Peygamber'in öğretisini tebliğ etmek ve dinî bilgileri öğretmekti.

Muhammediyye, bu hedefe ulaşabilmek için birçok ilim meclisi kurdu. Bunlardan ilki 1917 yılında Kauman'da kuruldu. İlim meclisinde dinî sohbetler yapılıyordu. Bu meclisler başlangıçta sadece yetişkin erkekler için kurulurken daha sonra kadınlar, gençler ve işçiler için ayrı ayrı ilim meclisleri açılmaya başladı. Kadınlar için açılan ilim meclisinde Dahlân'ın hanımı Nyai Dahlân tarafından dinî sohbetler veriliyordu. Bu sohbetler genellikle ikindi veya akşam namazından sonra başlardı. Her ilim meclisi *ve'l-asri*, *feth'ul-ezher* ve *muftâhu's-saadet* gibi çeşitli isimlerle isimlendirilirdi.³³³

Başlangıçta ilim meclisleri sadece camilerde, mescitlerde ve âlimlerin evlerinde oluyordu. Fakat Ahmed Dahlân, ilim meclisinin sadece o mekanlarda değil parklar gibi kamu alanlarında da olabileceğini ve sadece Yogyakarta'da değil Yogyakarta dışında da

³³¹Nashir, s. 46; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 23.

³³²Nugroho, s. 74.

³³³Nashir, s. 120.

yapılabileceğini düşünüyordu. Ahmed Dahlân bunun için Hollanda'ya izin talebinde bulundu.³³⁴ Muhammediyye 1921 yılında Hollanda'dan izin aldıktan sonra Solo, Bayuwangi, Garut, Cianjur, Pekalongan ve Malang gibi Yogyakarta dışındaki şehirlerde ilim meclisleri açmaya başladı. Hanımı Nyai Dahlân ve diğer Muhammediyye mensupları ilim meclislerinde dinî sohbetler vermek için Yogyakarta dışına çıkıyorlardı. Muhammediyye mensupları, Yogyakarta dışında ilim meclislerinde dinî sohbetler verirken çeşitli diğer dinî hareketlerin mensupları ile tanışma fırsatı da bulmaktaydılar.³³⁵

Muhammediyye, ilim meclisleri kurmadan önce 1915 yılında "*Suara Muhammadiyah/ Muhammediyye'nin Sesi*" isimli dergiyi çıkartmaktaydı.³³⁶ Bu derginin baş editörü, Dahlân'ın en yakın talebelerinden Fahrettin'di. Muhammediyye ayrıca bu dergi dışında her hafta dinî bilgileri içeren broşürler de basıyordu. *Suara Muhammadiyah* dergisi, dinî bilgileri; fıkıh ile ilgili sorular ve cevapları; Muhammediyye Cemiyeti hakkında bilgileri içeriyordu. Başlangıçta bu dergi Cavaca ile yazılıp sadece Cava adasında yayınlanıyordu. Muhammediyye Cemiyeti 1923 yılından sonra Cava dışında da şubeler açtığı için bu dergi başka bölgelerde de yayınlanmaya ve Malayca gibi diğer dillerle yazılmaya başladı. Dergi, cemiyet ile halk arasında ilişki kurulmasına vesile oldu.³³⁷

D. İbadette Islahat Faaliyetleri

Bir müslümanın Allah'a iman edip sadece Ona ibadet etmesi gerekir. Farz ibadetler namaz, oruç, zekat ve haktır. Nafile ibadetler sadaka, nafile namazlar ve nafile oruçlardır. Muhammediyye, ilim meclisi vasıtasıyla insanlara farz ve nafile ibadetlerin önemini anlatmaya çalışıyordu.³³⁸

Muhammediyye, ibadette ilk olarak Arapça okunan cuma ve bayram hutbelerinde ıslahat yaptı. Hutbelerin Arapça okunması Arapça bilmeyen cemaatin

³³⁴Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 9

³³⁵Nashir, s. 120; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 25.

³³⁶Djoko Susilo, "Muhammadiyah dan Media Masa", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 57.

³³⁷Nashir, s. 47.

³³⁸Yunus, "Misi dan Strategi Muhammadiyah Dalam Upaya Penegakan Nilai-Nilai Keislaman dan Kemanusiaan", s. 52.

hutbeyi anlamamasına sebep oluyordu. Muhammediyye bu sorunu ortadan kaldırmak için cuma ve bayram hutbelerinin Malayca ve Cavaca gibi halkın yerel dilleri ile okunmasına cevaz verdi. Artık hatipler kendi dilleriyle hutbe okuyorlardı. Muhammediyye, halkın hutbeden sıkılmaması için camilere her cuma farklı hatipler görevlendiriyordu. Bu durum halkın bakış açısını genişletiyordu. Muhammediyye, halkın Kur'ân'ı daha rahat anlayabilmesi için halka Malayca Kur'ân meâli dağıttı. Fakat bazı insanlar Kur'ân ayetlerinin asla değiştirilemeyeceğini düşünerek bu konuda Muhammediyye'nin fikrini kabul etmediler.³³⁹

Endonezya'da bayram namazına erkekler, kadınlar, yaşlılar ve çocuklar da geliyordu. Bu durumda herkes camiye sığmıyordu. Muhammediyye, bayram namazı için halkı geniş bir alanda toplayıp halkın orada bayram namazını eda etmelerine imkan tanıyan faaliyetler geliştirdi. Ahmed Dahlân, bayram namazını geniş alanda kılınabileceğini dair bir hadis şerife³⁴⁰ dayanarak namazların geniş bir alanda kılınabileceği kanaatindeydi. Fakat, bazı insanlar camilerin daha temiz olduğunu düşündükleri için bayram namazını camilerde kılıyorlardı. Bazı insanlar da bayram namazını geniş bir alanda rahat bir şekilde Muhammediyye fikrini benimseyip geniş bir yerde kılıyorlardı.³⁴¹

O dönemde zekat ve kurban gibi sosyal hayatı ilgilendiren ibadetler yanlış uygulanıyordu. Hollanda devleti, toplanan zekatları ve kesilen kurbanları maaş olarak din adamlarına veriyordu.³⁴² Muhammediyye ise kesilen kurbanların ve toplanan zekatların fakirlere dağıtılması gerektiğini savunmaktaydı. Muhammediyye bu işi düzeltmek için zekat komitesi kurdu. Zekat komitesi, halktan topladığı zekatları fakirler

³³⁹Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 21; Nashir, s. 172.

³⁴⁰السنة أن يخرج إلى المصلى لصلاة العيد، إلا من غدر، فيصلي في المسجد، روي عن أبي هريرة أنه أصابهم مطر، فصلى بهم النبي صلاة العيد في المسجد. "Bayram namazı namazgahta kılmak sünnettir, bir mazeret olduğu takdirde camide kılınabilir, Ebu Hüreyre'nin rivayetine göre bir gün yağmur yağdığı için kendisi Hz. Peygamber ile birlikte bayram namazını camide kılmışlardı". Bkz. Hüseyin b. Mesud el-Begavi, *Şerhü's-Sünne*, (Thk. Şuayb el-Arnaud, Muhammed Zühayr es-Saviş, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmi, 1983), c. IV, s. 294.

³⁴¹Nashir, s. 119; Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 20

³⁴²Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 42.

ve yetimler gibi ihtiyaç sahiplerine dağıtmaya başladı ve böylece fakir Müslümanların zekatlar yoluyla maddi olarak desteklenmesini sağladı.³⁴³

Muhammediyye, zekat komitesi dışında halkın hac ibadetini kolaylıkla yapabilmesi için 1921 yılında Muhammediyye Hac Komitesi'ni kurdu.³⁴⁴ Muhammediyye Hac Komitesi, hac adayları için gereken imkanları hazırlıyordu. Bu imkanların başında bir hac gemisinin temini, oteller ve rehberlerin organize edilmesi gelmekteydi. Daha fazla hac kontejanı açabilmek için Cakarta'da Kongsı Tiga ve Nederland şirketi gibi hac seferi yapan gemi şirketleriyle anlaşmalar yapılmaya da çalışılmaktaydı.³⁴⁵

Muhammediyye, hac yolculuğuna özel bir gemi ayarladığı için hac adaylarından normalden daha düşük bir ücret alıyordu. Bu durum hac adaylarının sayısının artmasına neden oldu. Ahmed Dahlân, Muhammediyye Hac Komitesinde ilk seferde RM. Prawirowiwo isimli genç bir Muhammediyye üyesini hac komitesinin sorumlusu olarak görevlendirdi. RM. Prawirowiwo hac seferi boyunca hac adaylarına rehberlik yaparak eşlik etti.³⁴⁶ O dönemde hacca giden müslümanlar, Muhammediyye hac komitesinden çok fayda gördüler. Nitekim bir sonraki hac dönemine gelindiğinde Endonezya Diyanet İşleri Bakanlığı, Muhammediyye Hac Komitesi'nden esinlenerek Endonezya Hac Komitesini kurma kararı aldı.³⁴⁷

Ahmed Dahlân, Muhammediyye'yi 10 yıl 3 ay yönetti. Dahlân, bu sürede zekat, hac, namaz, kurban ve birçok diğer ibadetlerde ıslahatlar yaptı. Bazı insanlar başlangıçta Dahlân'ın yaptığı dinî ıslahatlara karşı çıktılar. Fakat ilerleyen dönemde Dahlân'ın yaptığı dinî ıslahatlar halk tarafından benimsenmeye başladı.³⁴⁸

E. İhtiyaç Sahibi İnsanlara Yardım

Muhammediyye kurulduğu dönemde müslüman halk fakir ve yardıma muhtaç durumda idi. O dönemde sömürgeciliği sürdüren Hollanda maddi imkanlar bakımından

³⁴³Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 14.

³⁴⁴Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 23; Nashir, s. 123.

³⁴⁵Syoedja', s. 119.

³⁴⁶Syoedja', s. 119.

³⁴⁷Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 5.

³⁴⁸Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 244.

sadece *Priyayi* denilen devletin üst tabakasındaki insanlara öncelik vermektedir.³⁴⁹ Ahmed Dahlân, insanların dinî inançlarını ve ibadet hayatlarını düzeltmenin yanında onların sosyal hayatlarını da düzenlemek gerektiğini düşünmekteydi.

Ahmed Dahlân, talebelerinin muhtaçlara yardım etmelerini sağlamak için onlara sürekli Maûn Sûresi'nden söz ederdi. Birgün talebelerinden biri, Dahlân'a bunun nedeni sormuştu. Dahlân müslümanlara, muhtaç kardeşlerine yardım edene kadar her sohbetle Maûn Sûresi'nden söz edeceğini söyledi.³⁵⁰

Ahmed Dahlân, her sohbetle insanlara muhtaç kimselere yardım etmeyi tavsiye etmekle birlikte kendisi de bunu yerine getirmeye çalışıyordu. Mesela birgün talebeleri ile birlikte çevrede karşılaştığı evsizleri camide toplayıp onların elbise ve yemek gibi ihtiyaçlarını karşılamıştı. Dahlân, aynı zamanda fakir ve muhtaçlara dinî bilgileri de öğretiyordu. Bazen eve gelirken istasyonda karşılaştığı muhtaç insanları evine götürüp onlara yemek ikram ediyor, sonra da onlara namaz kılmayı öğretiyordu.³⁵¹

Ahmed Dahlân, Muhammediyye Cemiyeti vasıtasıyla muhtaç insanlara yardım etmek için 1920 yılında bir yetimhane, aşevi ve sağlık ocağı açtı. Muhammediyye yetimhanesinde özellikle Kauman'da kimsesiz kalan çocuklar kalmaktaydı. Aşevi, yardıma muhtaç fakirlere ve evsizlere gereken hizmetleri veriyordu.³⁵² Sağlık hizmetleri ise, Hollanda hastanesinde çalışan doktorların desteğiyle veriliyordu. Doktorlar hiçbir ücret talep etmeden Muhammediyye sağlık ocağında hastaları tedavi etmekteydiler.³⁵³

Ahmed Dahlân'ın Muhammediyye vasıtasıyla yaptığı bütün sosyal hizmetlerinde şüphesiz dinî hassasiyetlerinin büyük bir payı vardı. Bununla birlikte, bir yetimhane ve sağlık ocağı açma fikrini misyoner faaliyetler yapan Zending Hareketi'nden ilham almıştı. Zending Hareketi, Hıristiyanlığı yaymak için muhtaç insanlara sosyal hizmetler vermektedir. Ahmed Dahlân aynı zamanda yaptığı sosyal

³⁴⁹Bachtiar Aly, "Muhammediyah dan Proses Demokratisasi di Indonesia", *Muhammediyah Dalam Perspektif Cendekiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 86.

³⁵⁰Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 202; Nashir, s. 122; Bunun sebebi Allâhu Teâlâ, Maûn Sûresi'nde namaz kılıp yetimlere ve fakirlere yardım etmeyen ve gösteriş için ibadet eden müslümanları kınamıştır; bkz. Abdurrahman, "Muhammediyah dan Tajdid di Bidang Keagamaan, Pendidikan dan Kemasyarakatan", s. 121.

³⁵¹Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 242.

³⁵²Nashir, s. 121.

³⁵³Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 2.

hizmetleri vasıtasıyla Zending Hareketi'nin tuzağına düşen müslümanları da kurtarmak istemişti.³⁵⁴

Muhammediyye, müslüman halkın sosyal hayatını düzenlemek için fakirler ve yetimler dışında küçük esnaflara da ayrı bir hizmet sunmaktaydı. Yerel halkın maddi durumunu iyileştirmek için müslüman esnaflara özel iş birliği ve danışma grubu kuruldu. Muhammediyye, bu grup ile bütün müslüman esnafları birlik ve beraberlik altında toplayıp onlara maddi ve manevi destek vermeye çalışıyordu.³⁵⁵

F. Kadınların Eğitime Önem Verme

Ahmed Dahlân'nın yaşadığı dönemde kadınların eğitim imkanları yok denecek kadar azdı. O dönemde bir kadının evden dışarıya çıkması bile uygun görülmemektedir. Kadınlar evde kalıp sadece temizlik yapmak, çocuğa bakmak ve yemek yapmak gibi ev işleriyle uğraşıyorlardı. Ahmed Dahlân ise kadınların eğitim imkanlarından yararlanmadığı sürece İslâm Dünyası'nın ilerlemeyeceğine inanıyordu. Muhammediyye'yi kurduktan sonra kadınlar için de bir ilim meclisi açtı ve burada kadınlara yönelik dinî ve sosyal bilgiler öğretilmeye başlandı.³⁵⁶

Muhammediyye, 1914 yılında kadınlar için *Sapotresna* derneğini kurdu. Sapotresna derneği, ilim meclisi gibi genç kadınlardan yaşlı kadınlara kadar herkese eğitim veren bir dernekti. Dernek aynı zamanda kimsesiz çocukları okula göndererek onlara yardım etmeye çalışıyordu. Muhammediyye okulunun maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayarak faaliyetlerini destekliyordu. Sapotresna temelde *Netralschool* isimli bir Boedi Otomo okulunda eğitim gören kızlara dinî bilgiler vermektedir. Bu okul, Hollanda desteği ile Boedi Otomo için kurulan bir ortaokuludur. Hollanda okullarından farkı olarak bu okul Muhammadiye okulu gibi herkese açıktır. Fakat bu okulun mufredatında din dersleri bulunmaması sebebiyle Sapotresna okul dışında ek ders olarak burada okuyan kızlara din dersleri vermektedir.³⁵⁷

³⁵⁴Nashir, s. 31.

³⁵⁵Yunus, "Misi dan Strategi Muhammdiyah Dalam Upaya Penegakan Nilai-Nilai Keislâman dan Kemanusiaan", s. 49.

³⁵⁶Rohmad Qomari, "Pendidikan Perempuan di Mata Kiai Haji Ahmad Dahlân", *Yinyang*, c. III, S.2 (2008), s. 183.

³⁵⁷Qomari "Pendidikan Perempuan di Mata Kiai Haji Ahmad Dahlân", s. 183; Nugroho, s. 19.

Endonezya’da ve dünyada kadın erkek eşitliği ve feminizm gibi konular gündeme gelmeden önce Muhammediyye kadınların eğitim haklarını savunmuştur.³⁵⁸ Sapotresna, 3 yıl boyunca Yogyakarta’daki kadınlar için çeşitli faaliyetler sürdürdü. Ahmed Dahlân, Sapotresna’nın bir dernekten çıkıp bir kurum olarak hizmet verebileceğini düşünmekteydi. Bunun için Hacı Muhtar, Hacı Fahrettin ve Ki Bagus Hadikusumo gibi Muhammediyye mensuplarıyla istişare ederek Sapotresna derneğini bir kurum haline getirmeye karar verdi. Başlangıçta bu kuruma *Fatimah* ismi önerildi. Fakat Hacı Fahrettin bu kuruma tebliğ faaliyetlerinde her zaman önemli bir yer tutmuş olan Hz. Âişe validemizden hareketle *Aisyiah* ismini önerdi. 19 Mayıs 1917 tarihinde Sapotresna derneğinin adı “Aisyiah” kurumu olarak değiştirildi.³⁵⁹

Aisyiah kurumunun mensupları genç kızlar ve yetişkin kadınlardı. Genç kızlar, Sapotresna’dan din dersi almış *Netralschool*’un kız öğrencileriydi. Ahmed Dahlân, o kızların gelecekte büyük hizmetler yapacağına inandığı için onları Aisyiah mensubu olarak bu kuruma dahil etmişti. Aisyiah kurumundaki yetişkin kadınlar ise eski Sapotresna mensuplarıdır. Aisyiah’ın danışmanı olan Hacı Muhtar kurumda Aisyiah mensuplarına rehberlik yapmaktaydı.³⁶⁰

Ahmed Dahlân, Aisyiah kurumunun örgüt yapısını oluşturduktan sonra bir konuşma yaptı. Bu konuşmada bütün Aisyiah mensuplarından müslüman kadınlar olarak sahip oldukları kabiliyete göre çevreye samimiyetle hizmet vermelerini istedi. Aisyiah mensuplarından müslüman kardeşlerin arasındaki birlik ve beraberliği korumalarını, Allah’ın rızasını talep ederek çalışmalarını ve engeller karşısında asla pes etmeden hizmet etmelerini talep etti.³⁶¹

Aisyiah, kurum olarak Sapotresna’nın faaliyetlerinden daha büyük faaliyetler yapıyordu. Mesela Aisyiah, o dönemde çalışmak için çeşitli köylerden Yogyakarta şehrine gelen kadınlara meslek eğitimi ve dinî bilgileri öğretiyorlardı. Kadınlar, Aisyiah’tan aldıkları meslek eğitiminde meslekler hakkında çok önemli bilgiler öğrenip

³⁵⁸Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 286

³⁵⁹Nugroho, s. 70.

³⁶⁰Qomari "Pendidikan Perempuan di Mata Kiai Haji Ahmad Dahlân", s. 184; Nugroho, s. 70.

³⁶¹Nugroho, s. 71.

uygun olarak gördükleri meslekleri seçip iş hayatına başlıyorlardı.³⁶² Dahlân'ın hanımı Nyai Dahlân, sadece Yogyakarta'ta şehrinde kalmayıp kadınlara eğitim vermek ve kadın eğitiminin önemini bildirmek için çeşitli şehirlere seyahat etmişti.³⁶³

O dönemde başörtülü kadınların sayısı çok azdı. Aisyiah, kadınlar arasında başörtüsü takmayı yaygınlaştırıp bunu örf haline getirdi.³⁶⁴ Muhammediyye 1922 yılında kadınlar için *Mushalla* adında bayan mescidi açtı. Aisyiah, Mushalla'yı hem ibadethane hem de eğitim merkezi olarak kullanıyordu. Muhammediyye, davetçi ve âlim kadınlar yetiştirmek için 1925 yılında *Madrasah Muallimat Muhammadiyah* isimli bir öğretmen okulu kurdu. Bu dönemden sonra Aisyiah yetişkin kadınlara Mushalla'da eğitim verirken genç kızlara ise okulda eğitim vermeye başladı.³⁶⁵

V. Muhammediyye'nin Karşılaştığı Tepkiler

Ahmed Dahlân Endonezya'daki faaliyetleri sırasında çok sayıda tepki ile karşılaşmıştır. Dahlân'ın karşılaştığı ilk tepki daha önce de değinildiği gibi Kauman Merkez Camii'nin kiblesini düzeltme girişimi sırasında gerçekleşmişti. Kauman köyündeki birçok insan ve âlim Ahmed Dahlân'ın fikirlerini kabul etmeyip ona karşı çıkmışlardı.³⁶⁶ Dahlân bu sebepten dolayı geniş halk kitlesini düzeltmektense gençlere yönelmeye karar verdi. Muhammediyye faaliyetlerine karşı çıktığı için bazı insanlar, Muhammediyye'yi Vahhâbî hareketi olmakla suçlamaktaydılar.³⁶⁷ O dönemde gelenekçi ve yenilikçi olmak üzere iki grup müslüman vardı. Yenilikçi grup genelde gençlerden oluşup Muhammediyye'nin ıslahat faaliyetlerini benimsemekteydi. Daha ziyade yetişkinlerden oluşan gelenekçi grup ise Muhammediyye'nin ıslahat faaliyetlerine karşı çıkıyorlardı.³⁶⁸ Gelenekçi müslümanlar, kendilerinin benimsedikleri ancak Muhammediyye'nin karşı çıktığı bazı geleneklerin İslâm'a aykırı olmayıp eski âlimlerin bunlara izin verdiklerini savunuyorlardı. Çünkü eski âlimler gelenek

³⁶²Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 83; Noer, s. 90.

³⁶³Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 243.

³⁶⁴Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 274.

³⁶⁵Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 152.

³⁶⁶Sitepu, "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", s. 150.

³⁶⁷Miswanto, s. 49; Nugroho, 54; Syoedja', s. 139-140.

³⁶⁸Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 33.

vasıtasıyla insanları İslâm'a davet ediyordu.³⁶⁹ Dolayısıyla gelenekçi müslümanlar, Muhammediyye'yi geleneğe karşı bir grup olarak görüyorlardı.³⁷⁰

Gelenekçi müslümanlar ibadet meselesinde de Muhammediyye'ye karşı tepki gösteriyorlardı. Muhammediyye'nin Kur'ân'ın tercüme edilmesi, hutbelerin yerel dillerde okutulması, bayram namazlarının açık alanlarda kılınması gibi yenilikçi fikirleri bu geleneksel ve yerel inancı savunanlar tarafından ehl-i sünnet inancından bir sapma olarak görülmekteydi.³⁷¹

Muhammediyye, Hollanda eğitim sisteminden örnek alarak müslümanlara yeni bir eğitim sistemi tanıtıyordu. Yeni eğitim sisteminde tahtalar, masalar, sandalyeler gibi Hollanda eğitim sisteminde kullanılan moderen imkanlar kullanılıyordu. Gelenekçi müslümanlar, bir müslümanın bir kavme benzediğinde o kavimden sayıldığını buyuran hadis şerife³⁷² dayanarak Muhammediyye eğitim sistemine karşı çıkıyorlardı. Fakat Dahlân'a göre gayr-i müslimlerin imkanlarını kullanmak caiz olup bu durum İslâm inancını etkilemezdi. Dolayısıyla Muhammediyye bu eleştirilere rağmen halka yeni eğitim sistemini tanıtmaya devam etti.³⁷³

O dönemdeki insanlar müslüman kadınların evden çıkmasını yanlış bir davranış olarak görüyorlar, Muhammediyye'nin Sapotresna derneğini kurmasını doğru bulmuyorlardı. Çünkü Sapotresna, kadınlara verdiği eğitimle onların evlerinden daha fazla çıkmasına neden olmaktaydı. Hatta Dahlân'ın hanımı Nyai Dahlân Sapotresna faaliyeti için tek başına şehir dışına seyahat etmişti. Gelenekçilere göre Sapotresna kadınların dinî yaşayışını da bozulmalara sebep olmuştu. Bu nedenle Ahmed Dahlân gelenekçi müslümanlar tarafından küfür ve sapkınlıkla dahi suçlanmıştır.³⁷⁴

Ahmed Dahlân'a göre müslümanların maslahatı için dinen aykırı olmadığı müddetçe kadınların evden çıkması caizdir. Çünkü ona göre kaliteli nesiller, ancak

³⁶⁹Saleh, s. 108.

³⁷⁰Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 167.

³⁷¹Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 237; Saleh, s. 115.

³⁷²“مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ” Kim bir kavme benzerse kendisi onlardandır", bu hadis rivayeti ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ebü'l-Kâsım b. Ahmed b. Eyyûb Taberani, *Müsnedü's-Şamiyyin*, (thk. Hamdi Abdülmecid Selefi, Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1989), c. I, s. 136.

³⁷³Mu'thi, "Pembaharuan Pendidikan KH Ahmad Dahlân", s. 32.

³⁷⁴Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 287.

eğitimli kadınlar yetiştirebilir.³⁷⁵ Diğer açıdan Sapotresna'nın bütün eğitim faaliyetleri Muhammediyye'ye mensup kadınlar tarafından sürdürülüyordu. Dolayısıyla Sapotresna'nın faaliyetlerinde dine aykırı olabilecek davranışların bulunması söz konusu değildi.

Her ne kadar bazı tepkilerle karşılanmış olsa da Muhammediyye'nin faaliyetleri halk arasında yaygınlık kazandıkça halkın büyük kitlesi onu kabul etmeye başladı. Çünkü insanlar zamanla Muhammediyye'nin ıslah faaliyetlerinin doğruluğunu anlamaya başlamışlardır. Dolayısıyla ilerleyen dönemlerde Muhammediyye'nin halka tanıttığı eğitim sistemi, ibadet şekilleri ve sosyal imkanları Endonezya halkı tarafından büyük bir kabul görüp benimsenmeye başlamıştır.

VI. Muhammediyye'nin Büyük Toplantısı

Muhammediyye, bütün faaliyetlerini değerlendirmek, cemiyetin yeni yapısını oluşturmak, gelecek planları yapmak, sorunları çözmek, nizamnâme'yi düzeltmek ve cemiyetin mensuplarını saymak gibi işler yapmak için her yıl *Algemeene Vergadering* isimli Büyük Muhammediyye Toplantısını düzenlemektedir.³⁷⁶ Bir sonraki dönemlerde bu toplantı, *Muktamar* ismiyle yapılmaya devam etmiştir. Muhammediyye, 1912 yılından beri dinî inançta, ibadette, sosyal hayatta ve eğitimde çok sayıda faaliyetler yapmıştı. Dolayısıyla Muhammediyye kuruluşundan sonra ikinci büyük toplantı olarak 17 Haziran 1920 tarihinde Yogyakarta şehrinde *Algemeene Vergadering* genel toplantısını yaptı.³⁷⁷

Ahmed Dahlân'ın liderliğinde gerçekleşen bu toplantı Ahmed Dahlân'ın giriş konuşmasıyla başladı. Toplantı boyunca katılımcıların bazıları Muhammediyye ile yaptıkları bütün hizmetlerden söz ederken bazıları ise Muhammediyye ve İslâm ümmetinin geleceği için iyi niyetlerini beyan ettiler. Zira bütün katılımcılar konuşma hakkına sahiptiler. Bu toplantıya yaklaşık 200 kişi katılmıştı.

Ahmed Dahlân toplantı lideri olarak toplantı boyunca herkesin sözünü dinledikten sonra bir değerlendirme yaptı. Bu değerlendirmede Muhammediyye

³⁷⁵Qomari "Pendidikan Perempuan di Mata Kiai Haji Ahmad Dahlân", s. 186.

³⁷⁶Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 199.

³⁷⁷Nugroho, s. 71; Nashir, s. 40.

faaliyetlerinin kolay sürdürülmesi için Muhammediyye’de cemiyetin yapısında yenilik gerçekleştirdi. Muhammediyye yapısal olarak eğitim birimi, tebliğ birimi, genel yardım birimi ve basın ilan birimi olmak üzere 4 ana birime ayrıldı. Dahlân bu toplantıda Muhammediyye’nin eğitim birimine Hacı Hişam’ı, tebliğ birimine Hacı Fahrettin’i, genel yardım birimine Hacı Şuja’yı ve basın ilan birimine Hacı Muhtar’ı başkan olarak atadı.³⁷⁸

Her birimde atamalar yapıldıktan sonra görevliler ileride yapılacak planları ile ilgili konuşmalar yaptı. Eğitim birimi başkanı Hacı Hişam konuşması sırasında Endonezya halkına kaliteli eğitim imkanları sunacağını ve ileride kaliteli nesiller yetiştirmek için bir Muhammediyye Üniversitesi kurulacağını ilan etti. Tebliğ birimi başkanı Hacı Fahrettin Endonezya’nın bütün bölgelerinde daha fazla ilim meclisleri açarak insanlara dinî bilgileri tebliğ edeceklerini açıkladı. Hatta Hacı Fahrettin tebliğ faaliyetlerini kolaylaştırmak için ibadethane olmayan bölgelerde mescitler açılacağını söyledi.³⁷⁹

Basın ilan birimi başkanı Hacı Muhtar ise konuşma sırasında insanlara dinî bilgileri anlatmak için haftalık olarak broşürler hazırlayacaklarını ve aylık olarak *Muhammediyye’nin Sesi* dergisini yayınlayacaklarını açıkladı. Bunun dışında Hacı Muhtar, dinî bilgileri içeren kitaplar bastırılacağını, bu kitapların anlaşılması kolay bir dil ile hazırlanacağını, ayrıca insanları okumaya teşvik etmek için halk kütüphanesini açılacağını açıkladı. Bu kütüphanede hem dinî bilgileri hem de genel bilgileri içeren kitaplar bulunacaktı. Genel yardım birimi başkanı Hacı Şuja konuşma sırasında muhtaç insanlara yardım etmek için yetimhane, klinik ve fakirevi gibi çeşitli sosyal donatılar kurmayı planladıklarını açıkladı.³⁸⁰

Atanan bütün görevliler kendi birimi için büyük hizmetler yapmaya gayret edeceklerdi. Bu birimler Muhammediyye’nin parçası oldukları halde bazı birimler kendi hizmet faaliyetlerini sürdürebilmek için Muhammediyye’den ayrı olarak kendi nizamnâmesine sahip olabilecekti. Mesela Hacı Şuja, genel yardım biriminde esas, kapsam ve hedef olmak üzere 3 ana madde içeren nizamnâme oluşturdu. Hacı Şuja,

³⁷⁸Nashir, s. 41.

³⁷⁹Nugroho, s. 72; Nashir, s. 41.

³⁸⁰Nugroho, s. 72.

genel yardım birimiyle kimlere, nasıl ve hangi amaçla yardım edeceği meselelerini bu nizamnâmede belirtmişti.³⁸¹ Muhammediyye genel yardım birimi, sonraki dönemlerde daha fazla büyüyüp halka büyük hizmetler sunacak bir kapasiteye erişmiştir.

Muhammediyye, bu toplantıda yeni birimleri açmanın yanı sıra cemiyetin nizamnâmesinde de düzenlemeler yaptı. Zira o dönemde Hollanda hakimiyeti Cava adasının dışına kadar genişlemişti. Muhammediyye, eski nizamnâmede sadece Yogyakarta'da faaliyetlerini sürdüreceğini belirtmişti. Bunun için yeni nizamnâmenin birinci maddesini Hollanda devletinin hakim olduğu bütün bölgelerdeki müslümanlara dinî bilgileri öğretmek ve halkın sosyal hayatını ıslah etmek olarak tekrardan düzenlemiştir.³⁸² Muhammediyye, yeni nizamnâme'yi Hollanda tarafından kabul edilmesi için 40 nolu 16 ağustos 1920 tarihli talep mektup ile başkent Cakarta'daki Hollanda hükûmetine gönderdi. Hollanda hükûmeti, Muhammediyye'nin yeni nizamnâmesini değerlendirdikten sonra 36 nolu 2 eylül 1921 tarihli beyannâme ile kabul etti.³⁸³

Muhammediyye, 1921 yılından sonra Sumatra, Sulawesi, Kalimantan ve Papua gibi Cava adası dışındaki adalarda Muhammediyye şubelerini açmaya başladı. Hatta bir sonraki dönemde Singapur, Malezya ve Tayland gibi yurt dışında Muhammediyye şubeleri açılacaktı. Muhammediyye, bu dönemden sonra yurt dışındaki bazı dinî hareketlerle ilişki kurmaya başladı. Mesela Hindistan'daki Ahmediye hareketiyle ilişki kurup Muhammediyye'nin toplantısına Ahmediye liderini davet etmişti.³⁸⁴ Neticede 1920 yılında yapılan Muhammediyye büyük toplantısı yeni birimlerin açılması ve yeni nizamnâmenin düzenlenmesiyle sonuçlandı.

VII. Muhammediyye'nin Prensipleri

Muhammediyye, ilk kurulduğundan günümüze kadar belli prensiplere dayanarak hizmet faaliyetleri sürdürmüştür. Bu prensipler Ahmed Dahlân'ın verdiği nasihatlerden

³⁸¹Genel yardım biriminin nizamnamesi ile ilgili daha Fazla bilgi için, bkz. Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 54-56.

³⁸²Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 22.

³⁸³Nashir, s. 44; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 95; Tamim, "18 November 1912/ 8 Dzulhijjah 1330", s. 39.

³⁸⁴Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 138; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 29.

ve sürdürdüğü faaliyetlerden neşet etmiştir. Ahmed Dahlân, Muhammediyye'yi kurmadan önce ve kurduktan sonra sürekli bu prensiplere dayalı bir faaliyet sürdürmüştür. Bu prensipler şunlardır:

A. Welas Asih (Sevgi ve Merhamet) Prensibi

Welas Asih, Cavaca kökenli bir kelime olup *Welas* sevgi, *Asih* merhamet anlamına gelir. Welas Asih prensibi, Muhammediyye Cemiyeti'nin bütün hizmet faaliyetlerinde en önemli temel esastır. Welas Asih, müslümanları muhtaç insanlara yardım etmeye yönlendirir.³⁸⁵ Ahmed Dahlân, her sohbetinde talebelerine sevgi ve merhamet ile muhtaç insanlara yardım etmeyi tavsiye etmiştir.

Welas Asih prensibi, insanların dinin hakikatini anlamalarına da kolaylık sağlar. Zira sevgi ve merhamet duygusu, müslümanları gerçek bir İslâm hayatına yönlendirir.³⁸⁶ Bu duyguya sahip olan insanlar diğer insanlara faydalı işleri yaparak hakiki bir müslüman gibi yaşamaya gayret eder. Hz. Peygamber bir hadis şerifte insanların en hayırlısı diğer insanlara faydalı olanlardır buyurmuştur.³⁸⁷ Dolayısıyla Muhammediyye, Welas Asih prensibiyle kendi mensuplarına hakiki bir İslâm hayatını sürdürmeyi öğretir.

Welas Asih prensibi, dinî ve ırkî farkı olan insanları birlik altında tutmayı sağlar. Çünkü sevgi ve merhamet duygusu bütün insanlara hitap eder. Dolayısıyla Muhammediyye bu prensip ile üst ve alt tabakadaki insanları bir araya getirir. Mesela doktor ve öğretmen gibi Hollanda okullarında ve hastanesinde çalışan üst tabaka insanlar Muhammediyye okullarında ve sağlık ocaklarında hizmet faaliyetlerini sürdürürken alt tabaka insanlarla karşılaşmış oluyorlardı.³⁸⁸

B. Fedakârlık Prensibi

³⁸⁵Zakiyuddin Baidhawi, "Muhammadiyah dan Spirit Islam Berkemajuan dalam Sinaran Etos Al Qur'an", *Jurnal Afkaruna*, c. XIII, S. 1, (2017), s. 22.

³⁸⁶Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 61.

³⁸⁷“خَيْرُ النَّاسِ أَنْفَعُهُمْ لِلنَّاسِ” "İnsanların en hayırlısı diğer insanlara faydalı olanlardır". Bu hadis şerif hasan bir hadistir. Bkz. Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *Sahihü'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyedetuh: el-Fethü'l-Kebir*, (Beyrut :el-Mektebü'l-İslâmî, 1986), c. I, s. 623.

³⁸⁸Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 2.

Bir dinî cemaat mensubunda en çok aranan sıfatlardan biri fedakârlıktır. Fedakâr insanlar Allah yolunda hem malını hem de emeğini harcar. Ahmed Dahlân, özellikle Muhammediyye'nin mensuplarına dürüst ve samimi bir şekilde Muhammediyye için fedakârlık yapmalarını tavsiye ediyordu.³⁸⁹ Muhammediyye, fedakârlık prensibinden hareketle karşılık talep etmeden hizmet faaliyetlerini sürdürmüştür.³⁹⁰ Muhammediyye mensupları, eğitim ve genel hizmet gibi halkın yararlandığı bütün alanlarda ücret talep etmeden Allah rızası için hizmet veriyorlardı.³⁹¹ Mesela Hollanda hastanesinde çalışan hekimler, Muhammediyye kliniğinde hastaları ücretsiz olarak tedavi etmekteydiler.³⁹² Ahmed Dahlân Muhammediyye mensuplarına sık sık *Muhammediyye'de hayat(maas) aramayın! Muhammediyye'yi yaşatın!(Hizmet yapın!)* diye nasihat etmekteydi.³⁹³

Ahmed Dahlân, fakirlere ve yetimlere yardım etmek için sandalye, masa, saat ve ranza gibi birçok ev eşyasını satıyordu.³⁹⁴ Diğer Muhammediyye mensupları, Ahmed Dahlân'ın yaptığı bu fedakarlıktan etkilenerek Muhammediyye hizmet faaliyetleri için sahip oldukları malları hibe ediyorlardı. Muhammediyye, topladığı hibelerle klinik ve okul gibi halka hizmet veren kurumlar kuruyordu. Bu hibe sistemi, Muhammediyye'de filantropi hareketiyle bilinmektedir. Muhammadiyye mensupları, hayırseverlik anlamına gelen filantropi hareketi ile parasını, vaktini ve emeğini muhtaç insanlara harcamaktaydılar.³⁹⁵ Muhammediyye, kendi mensuplarının yaptığı fedakârlık sebebiyle günümüze kadar çok fazla hizmet faaliyetlerini sürdürmeye devam etmektedir.

C. Siyasete Katılmama Prensibi

³⁸⁹Nugroho, 84; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 9.

³⁹⁰Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 81; Aly, "Muhammdiyah dan Proses Demokratisasi di Indonesia", s. 96.

³⁹¹Daris Tamim, "Muhammadiyah di Mata Rantai Perjalanan Bangsa", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhmadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 37.

³⁹²Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 2.

³⁹³Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 242; Nafilah, s. 24; Muhadjir, "Dinamika Pendidikan Muhammadiyah", s. 186.

³⁹⁴Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 242; Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", s. 96.

³⁹⁵Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 138; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 153; Nugroho, s. 89; Mulkhan, "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", s. 79.

Muhammediyye ilk kurulduğundan beri hiçbir siyasi konuya karışmamış, her zaman dinî hareket olarak kalıp sadece ibadet, eğitim ve sosyal hayat meselelerine ilgi göstermiştir.³⁹⁶ Agus Salim isimli bir Muhammediyye mensubu, 1918 yılında yapılan bir görüşmede Ahmed Dahlân'a Muhammediyye'nin siyasete ilgi göstermesi teklifinde bulunduğu Ahmed Dahlân bu teklifi reddederek ısrarla Muhammediyye'nin sadece tebliğ alanında faaliyet göstereceğini söylemiştir.³⁹⁷

Muhammediyye'nin siyasete karışmamasında birçok sebep vardır. Bu sebeplerin başında cemiyetin liderinden üyelerine kadar herkesin Muhammediyye'yi halka hizmet veren bir kurum olarak görmesi, mensuplarının sadece belli gruplar için değil bilakis bütün insanlar için hizmet faaliyetleri yapma yürütmeyi prensip edinmesi, diğer dinî hareketlerle ilişki kurabilme ve siyasi kargaşalardan uzak durma isteği gelmektedir.³⁹⁸

Ahmed Dahlân siyasete karışmadığı için hem müslüman halk hem de Hollanda hükümetinin cemiyete bakışı genelde olumluydu. Ahmed Dahlân Hollanda hükümeti tarafından kabul gördüğü için Hollanda kurumlarında çalışan memurlarla ilişki kurup sağlık ve eğitim alanında müslüman halka hizmetler sunmaya engel olunmamıştır. Bununla birlikte siyasete karışmayıp Müslümanların haklarını yeterince savunmadığı için Dahlân'ı eleştirenler de olmuştur.³⁹⁹

Muhammediyye siyasete karışmadığı için bütün toplantıları herkese açtı ve diğer hareketlerin üyeleri de bu toplantılara davet edilmekteydi. Bir keresinde Semaun, Baz ve Darsono isimli ISDV⁴⁰⁰ hareketinin üyeleri Muhammediyye genel toplantısına katılıp burada yaptıkları konuşmada Hollanda devleti aleyhine kötü söz söylediklerinde Ahmed Dahlân toplantı lideri olarak onların sözlerini kesmeden konuşmalarını

³⁹⁶Nashir, s. 144; Nugroho, s. 85.

³⁹⁷Nashir, s. 152.

³⁹⁸Baharuddin Yahya, "Muhammadiyah dalam Konstalasi Politik Nasional", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendekiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 79.

³⁹⁹Eleştirenlerin bir kısmı Muhammediyye'nin tarafsız olmasının sebebiyle Muhammediyye'den ayrılan eski Muhammediyye mensuplarıydı. Hatta onlar bir zamanda Medan Muslim isimli gazetede doğrudan Muhammediyye'yi eleştirmişlerdi; Bkz. Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 264.

⁴⁰⁰ISDV: *Indische Sociaal Democratische Vereeniging* (Endonezya Sosyal Demokrat Birliği). Bu birlik Endonezya'da 1914 yılında *Henk Sneevliet* isimli Hollandalı sosyalist tarafından kurulup 1924 yılında Endonezya Komünist Partisine dönüştü.

dinlemeye devam etmiştir.⁴⁰¹ Bu durum, toplantı boyunca onların konuşmaları dinleyen Hollanda memurları tarafından tepkiyle karşılandığı gibi bazı Muhammediyye mensuplarının da cemiyetten ayrılmalarına neden oldu. Bunun üzerine Muhammediyye ISDV'nin siyasi fikirleri dahil hiçbir siyasi fikrini benimsemediği şeklinde açıklama yapmak zorunda kaldı.⁴⁰²

Diğer taraftan ise Muhammediyye'nin siyasete doğrudan karışmaması cemiyetin Endonezya'nın bağımsızlığını desteklemediği anlamına gelmemektedir. Muhammediyye, siyaset meselelerini ilgilenmekten ziyade müslüman halkın hayatları ile ilgilenmeyi tercih etmişti. Çünkü o dönemde Endonezya halkı, eğitim ve sosyal hayat bakımından geri kalmıştır.⁴⁰³ Diğer açıdan Endonezya bağımsızlığında etkili olan general ve büyük siyasetçiler aslında Muhammediyye Cemiyeti'nde yetişmiş ve vazife almış insanlardır.⁴⁰⁴ Muhammediyye doğrudan siyasete katılmasa bile dolaylı olarak ileride büyük siyasetçi olacak insanları yetiştirmiştir.⁴⁰⁵

D. Hem Öğrenci Hem de Öğretmen Olma Prensibi

Ahmed Dahlân'a göre bir insan bir toplumun sosyal hayatını düzeltmek istiyorsa hem öğrenci hem de öğretmen olabilmelidir. Bir insan, öğrenci olarak daha fazla bilgiye sahip olabilmek için her fırsatta ilim meclislerinde bulunmaya gayret etmelidir. Bundan sonra bir insan öğretmen olarak sahip olduğu bilgileri diğer insanlarla paylaşmak suretiyle o insanların hayatını düzeltmeye gayret etmelidir. Bu vasıta ile bir insan toplumda iyi bir hayat düzeni koymayı başarmış olur.⁴⁰⁶

⁴⁰¹Syoedja', s. 161.

⁴⁰²Syoedja', s. 162; Asrofi, "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", s. 263.

⁴⁰³Mitsou Nakamura, "Dua Kontribusi Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhmadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 115.

⁴⁰⁴Mesela birincisi Büyük general Sudirman, gençlik döneminde *Hizbul Wathan* isimli Muhammediyye izci grubuna katılıp çok kez Muhammediyye ilim meclisinde bulunmuştur. Bkz. Nugroho, s. 78; Abdulgani, "Peranan Muhammadiyah dalam Perjuangan Bangsa", s. 44; İkincisi Endonezya ilk Cumhurbaşkanı Soekarno, Muhammediyye mensubu olup Muhammediyye'de çeşitli vazifeleri üstlenmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Djoko Marihandono, "Muhammadiyah di Era Kolonial: Antara Pro dan Kontra", *KH Ahmad Dahlân (1868-1923)*, ed. Prof. Dr. Djoko Marihandono, Jakarta: Museum Kebangkitan Nasional, 2015, s. 164-169.

⁴⁰⁵Tamim, "18 November 1912/ 8 Dzulhijjah 1330", s. 42.

⁴⁰⁶Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 138; Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 25; Nugroho, s. 96.

VIII. Muhammediyye'nin Logosu

Muhammediyye, 1912 yılında kurulduktan sonra Muhammediyye'yi temsil eden bir logo çizildi. Muhammediyye logosu, on iki tarafa ışık saçan bir güneş resimidir. Güneş içinde arapça ile yazılan "محمديّة" Muhammediyye ibaresi bulunur. Muhammediyye'nin üstünde *Eşhedü ella ilahe illallah* ve altında *eşhedü enne Muhammeden resulüllah* olmak üzere arapça ile kelime-i şahadet bulunur. Beyaz renkli güneş ise yeşil zemin bir dörtgen üstünde yer almaktadır.⁴⁰⁷

Şekil 3. Muhammediyye Logosu⁴⁰⁸

Güneş, güneş sisteminin merkezi olarak dünyadaki bütün canlılar için bir enerji kaynağıdır. Bütün dünyadaki mahlukatlar güneşi bir enerji kaynağı olarak gördüğü gibi logoda da müslümanlar kelime-i şahadet ile Muhammediyye'yi manevi bir enerji kaynağı olarak görürler. On iki tarafa saçan güneş ışığı, 12 havariler gibi dinin maslahatı için fedakârlık eden Muhammediyye mensuplarına temsil etmektedir.⁴⁰⁹

Güneşin beyaz oluşu kutsallık ve dürüstlüğü temsil etmektedir. Burada Muhammediyye mensupları Ahmed Dahlân'ın nasihat ettiği gibi kutsal olan İslâm dinî için dürüst olarak hizmet ettiklerini gösterirler. Dörtgen şekil üzerindeki yeşil rengi

⁴⁰⁷Miswanto, s. 50; Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 28.

⁴⁰⁸Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 208.

⁴⁰⁹Abdullah, "KH Ahmad Dahlân (Muhammad Darwis)", s. 28; Khozin, "Biografi KH Ahmad Dahlân", s. 208.

barış ve refahı temsil eder. Burada Muhammediyye mensupları barış yoluyla İslam dünyasının refahı için çabaladıklarına işaret eder.⁴¹⁰

IX. Ahmed Dahlân'dan Sonra Muhammediyye

Muhammediyye, Ahmed Dahlân'ın vefatından sonra da faaliyetlerini sürdürmeye devam etti ve Dahlân'ın vefatından sonra kendi içinde yeni sistemler geliştirmeye başladı. Bu sistemlerden biri *majlis tarjih* (tercih meclisi) tir. Muhammediyye, Ahmed Dahlân'ın yaşadığı dönemde olduğu gibi her sene Muhammediyye genel kurulunu düzenlemeye devam etmiştir. Bu toplantıda bütün meseleler konuşulup bazen yeni prensip kararları alınır. Mesela Muhammediyye mensuplarının siyasi partilere katılabilmeleri için 1939 yılında yeni kurallar düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu dönemden sonra bazı Muhammediyye mensupları Endonezya'daki bazı İslâmi partilerde yer almaya başladılar.

Ahmed Dahlân vefatından sonra Muhammediyye içinde ortaya çıkan yenilikler şunlardır:

A. Majlis Tarjih (Tercih Meclisi)

Ahmed Dahlân vefat etmeden önce 1922 yılında *musyawarah ulama* (âlimler birliği) isimli bir meclis kurmuştur. Bu meclis, Endonezyadaki bütün âlimleri bir birlik altında toplamak için kurulmuştur. Bu meclisin kurulma sebebi, Ahmed Dahlân'ın 1898 yılında kible yönünü belirlemek için düzenlemiş olduğu toplantıya dayanmaktadır. Çünkü Ahmed Dahlân o toplantıyı düzenledikten sonra dinin bütün meselelerine daha kolay çözüm bulmak için diğer âlimlerle istişare etmesi gerektiğini anlamıştır.⁴¹¹

Ahmed Dahlân vefatından sonra *musyawarah ulama* (âlimlerin birliği) meclisinin ismini 1927 yılında *majlis tarjih* (tercih meclisi) olarak değiştirildi. *Majlis tarjih* (tercih meclisi), bir açıdan *musyawarah ulama* (âlimlerin birliği) meclisinin devamıdır. Bununla birlikte Tercih meclisi, *musyawarah ulama* (âlimlerin birliği) meclisinden farklı olarak sadece Muhammediyye mensuplarına fetva veren bir meclise

⁴¹⁰Miswanto, s. 52.

⁴¹¹Mulkhan, *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, s. 17; Noer, s. 93.

dönüştürülmüştür.⁴¹² Muhammediyye, bu dönemde Muhammediyye dışındaki âlimlerin etkilerinden kurtulmak ve kendi mensupları üzerinde otoritesini korumak için tercih meclisinde sadece kendi âlimlerini bulundurmıştır.⁴¹³

Tercih meclisinde zekat, abdest, temizlik, cenaze, oruç, dua, miras, tesettür, hac, kadınların rölu, vakıf, miras ve evlilik gibi halk arasında tartışılan çeşitli ibadet, inanç, ahlak ve muamelat meseleleri ele alınırdı.⁴¹⁴ Tercih meclisi âlimleri bu meselelere çözüm bulmak ve fetva vermek için en çok Kur'ân ayetlerine ve Hadis-i Şeriflere başvururlar, bazen de her meselede verilen fetvalar son karar olmayıp bir sonraki tercih meclisinin toplantısında tekrar değerlendirilip karara bağlanabilirdi.⁴¹⁵

Tercih meclisi, Kur'ân ve hadis dışında ictihad ve kıyasa da başvururdu. Tercih meclisi bütün Muhammediyye âlimlerinin yaptığı ictihada dayanarak bir mesele için fetva verir.⁴¹⁶ İbadet meseleleri için kıyasa başvuramazlardı. Çünkü onlara göre ibadette kıyasa başvurmak, yeni ibadet ortaya çıkmasına sebep olur. Yeni ibadet sistemi bidat olup asla kabul edilemez.⁴¹⁷ Tercih meclisi, ek olarak ictihad ve kıyas dışında bazen *istihsân*⁴¹⁸, *maslahat-ı mürsele*⁴¹⁹ ve *takdimül ehem minel mühim*⁴²⁰ yöntemlerine başvururdu.⁴²¹

⁴¹²Miswanto, s. 58.

⁴¹³Howard M Federspiel, "Studi Tentang Muhammadiyah Sebagai Gerakan Islam Ortodoks", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 99.

⁴¹⁴Federspiel, "Studi Tentang Muhammadiyah Sebagai Gerakan Islam Ortodoks", s. 100; Saleh, s. 153.

⁴¹⁵Arbiyahlubis, "Cita dan Corak Pembaharuan Dalam Gerakan Muhammadiyah", s. 38.

⁴¹⁶Tamimy, "Agama Islam Menurut Faham Muhammadiyah", s. 76.

⁴¹⁷Abdurrahim, "Muhammadiyah dan Format Baru Pemikiran Islam di Indonesia Tanggapan Atas Tulisan Habib Chirzin", s. 296.

⁴¹⁸İstihsân: Fıkıhta özel gerekçelerle açık kıyastan, genel ve yerleşik kuraldan ayrılıp olayın özelliğine uygun çözüm bulma metodunu ifade eden şer'î delildir. Bkz. Ali Bardakoğlu, "İstihsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), c. XXIII, s. 339-347.

⁴¹⁹Maslahat-ı Mürsele: Şer'î hükümlerin içerdiği veya akıl ve tecrübe yoluyla belirlenmekle beraber bunlarla uyum içinde olan faydalar anlamına gelir. Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), c. XXVIII, s. 79-94.

⁴²⁰Takdimül aham minal mühim: önemli olanlar arasında en önemlisini tercih etmek anlamına gelir. Bkz. Abdurrahim, "Muhammadiyah dan Format Baru Pemikiran Islam di Indonesia Tanggapan Atas Tulisan Habib Chirzin", s. 295.

⁴²¹Abdurrahim, "Muhammadiyah dan Format Baru Pemikiran Islam di Indonesia Tanggapan Atas Tulisan Habib Chirzin", s. 295.

Tercih meclisi, kuruluş yılından 1950 yılına kadar çeşitli risaleler bastırdı. Bu risaleler, Tercih meclisinde konuşulan meselelerin fetvalarını içerir. Bu risalelerden, inanç meselesini anlatan *Kitabu'l-İmân* risalesi, temizlik meselerini anlatan *Kitabu't-Tehâret* risalesi, cenaze meselesini anlatan *Kitabu'l-Cenâze* risalesi, çeşitli ibadet meselelerini anlatan *Kitabu'z-Zekât*, *Kitabu's-Siyâm*, *Kitabu'l-Hac*, *Kitabu'l-Vakf* ve *Kitabu's-Salâh* risaleleri en dikkat çekici olanlardır. Bu risaleler bazı Muhammediyye mensupları için rehber kitap olma işlevi görmüştür.⁴²²

Tercih meclisi, çok sayıda risaleleri bastırmasına rağmen bütün Muhammediyye mensuplarına fetvaları ulaştırmayı başaramamıştır. Zira Tercih meclisinin fetvalarına uymayan bazı Muhammediyye mensupları mevcuttu. Bazı insanlar, bu durumun Muhammediyye'nin medya ve iletişim imkanlarının yetersizliğinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Muhammediyye'nin ileri gelenlerinden olan Hamka, 1960 yılında yaptığı bir açıklamada insanların Tercih meclisinin fetvalarını benimsememelerinin bazı fetvaların katı ve gerici olmasından kaynaklandığını ileri sürdü. Hamka'ya göre Tercih meclisi modern zamana uygun fetvalar ve kararlar vermeliydi.⁴²³

Aslında Muhammediyye, bu sıkıntıyı gidermek için Tercih meclisinin fetvalarını broşürler ve dergiler vasıtasıyla bütün Muhammediyye mensuplarına ulaştırmaya gayret etmişti. Fakat bazı Muhammediyye mensupları Tercih meclisinin fetvalarına önem vermeyip önemli dinî meseleleri ihmal ettiler. Dolayısıyla bir açıdan bu sıkıntılar Muhammediyye mensuplarından kaynaklanmaktaydı. Buna rağmen Muhammediyye, günümüze kadar Tercih meclisi vasıtasıyla fetvalar vermek suretiyle müslümanlar arasındaki meselelere çözüm üretmeyi devam ettirmektedir.

B. Muhammediyye Mensuplarının Siyasete Katılmaları

Ahmed Dahlân'ın yaşadığı dönemde Muhammediyye dinî bir hareket olarak kalıp hiç bir siyasi meseleye karışmamıştır. Hatta *Sarekat İslâm* (birleşik İslâm) hareketi, siyasi işlere karıştığından dolayı 1920 yılında o harekette görev alan Muhammediyye mensupları bu hareketten ayrıldılar.⁴²⁴ Muhammediyye mensubu olup

⁴²²Saleh, s. 154.

⁴²³Federspiel, "Studi Tentang Muhammadiyah Sebagai Gerakan Islam Ortodoks", s. 102.

⁴²⁴Nugroho, s. 84.

aynı anda *Sarekat İslâm* hareketinde görev alan Agus Salim, bir görüşmede Ahmed Dahlân'a Muhammediyye'nin siyasete ilgi göstermesi teklifinde bulunduğunda Dahlân bu teklifi reddederek Muhammediyye Cemiyeti'nin bir dinî hareket olarak kalacağını özellikle belirtmiştir.⁴²⁵

Ahmed Dahlân'ın vefatından sonra Muhammediyye lideri Kiai Hacı Mansur'un 1938 yılında *Partai Islam Indonesia*⁴²⁶ (Endonezya İslâm Partisi)'ne katılması ile birlikte bazı Muhammediyye mensupları siyasete ilgi göstermeye başladılar.⁴²⁷ O dönemde birçok Muhammediyye mensubu Kiai Hacı Mansur'un ve diğer bazı Muhammediyye mensuplarının bir siyasi partiye katılmalarına tepki gösterdiler. Onlar Hacı Mansur ve arkadaşlarından Muhammediyye ve siyasi parti arasından birini seçmelerini istediler.⁴²⁸

Hacı Mansur bu durumu Muhammediyye genel komitesine bildirdi. Muhammediyye genel komitesi 1939 yılında düzenlediği toplantıda bütün Muhammediyye mensuplarının Muhammediyye'yi temsil etmemek şartıyla herhangi partiye katılmalarına izin verdi. Bu karardan sonra birçok Muhammediyye mensubu Muhammediyye'yi temsil etmeden kendi inisiyatifleri için siyasi partilere katılmaya başladılar.⁴²⁹

Hollanda sömürgeciliğinin son senelerinde birçok sebepten dolayı Endonezya İslâm Partisi parçalandı. Japon sömürgeciliği başladıktan sonra 1943 yılında bazı Muhammediyye mensupları ve diğer dinî hareketlerin mensupları tarafından *Masyumi* (*Majlis Syura Muslimin Indonesia*/ Endonezyalı Müslümanları Şura Meclisi) ismiyle bilinen bir meclis kuruldu. Bu meclis Endonezya'daki bütün dinî hareketleri birleştirmek için faaliyet göstermekteydi.⁴³⁰ Endonezya devleti 1945 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra *Masyumi* bir meclis olmaktan çıkıp siyasi partiye dönüştü.

⁴²⁵Nashir, s. 152.

⁴²⁶Partai Islam Indonesia (PII), *Persatuan Muslim Indonesia*(Endonezya Müslümanların Birliği) hareketinden doğan bir siyasi partidir. Endonezya Müslümanların Birliği, *Partai Sarekat Islam Indonesia* (Endonezya Birleşik İslâm Partisi) ile iş birlik kurarak 1938 yılında *Partai Islam Indonesia* (Endonezya İslâm Partisi)'ni kurmuştur. Daha Fazla bilgi için Bkz. Noer, 170-179.

⁴²⁷Hadikusuma, "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", s. 246.

⁴²⁸Noer, s. 177.

⁴²⁹Noer, s. 177.

⁴³⁰Norhuda, s. 80.

Bu dönemden sonra birçok insan, Muhammediyye'nin bir cemiyet olarak Masyumi partisini desteklediğini ve doğrudan siyasi işlere karıştığını düşünüyorlardı. Muhammediyye 1971 yılında düzenlediği genel toplantıda siyasete katılıp katılmaması hususunda bir açıklama yaptı. Bu açıklamada bütün siyasi partilerden bağımsız olduğunu ve Muhammediyye mensuplarının kendi şahıslarını temsil etmek şartıyla diledikleri partiye katılabileceklerini belirtti.⁴³¹

⁴³¹Yahya, "Muhammadiyah dalam Konstelasi Politik Nasional", s. 77.

SONUÇ

Ahmed Dahlân, Endonezya’da önemli bir ıslahatçı âlimdir. Din, eğitim ve sosyal alanlarda çeşitli hizmet faaliyetleri sürdürerek ıslahatlar yapmıştır. Kendisi eğitimli bir ailede yetişmiş ve genç yaşta çevredeki çeşitli âlimlerin derslerine katılıp birçok ilim meclisinde bulunmuştur. Genç yaşta iki kez hacca gitmiş ve hac sırasında Haremeyn’de ikamet edip orada birçok âlimden de istifade etme fırsatı yakalamıştır. Özellikle ikinci hac sırasında Hicaz’da Cemâleddîn Efgânî, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ gibi ıslahatçı âlimlerin eserlerini inceleyerek onların ıslahat düşüncelerinden çok etkilenmiştir.

Ahmed Dahlân ıslahat fikirlerini uygulamak amacıyla kendi talebelerinin ve arkadaşlarının desteğiyle Endonezya’da 1912 yılında Muhammediyye Cemiyeti’ni kurmuştur. Din, eğitim ve sosyal alanlarda ıslahat faaliyetleri yürütmek için kurulan cemiyet ilk önce müslümanların dinî inancını ıslah etmiştir. Fakat Muhammediyye, halkın dinî inancını ıslah etmek için çeşitli ritüeller, mevlit, tevessül gibi halk arasında bidat olarak gördüğü yaygın adetleri ortadan kaldırmaya çalışırken aynı anda yerel halkın hayat dengesini bozmuştu. Çünkü o tür adetler yıllar boyunca halkın hayatının bir parçası olmuştur. Zira Halk ilk İslâmiyet’in gelişinden beri davetçi âlimler, Muhammediyye’nin bidat olarak gördüğü adetlere cevaz vermişlerdir. Dolayısıyla halk o tür aletlerle alışmıştır. Bu sebepten dolayı gelenekçi fikirlerini benimseyen kesimler günümüze kadar bu hususta Muhammediyye Cemiyeti’ne karşı çıkmaktadırlar.

Muhammediyye Cemiyeti daha sonra hac ve zekat komitesi gibi ibadetlere kolaylık sağlayacak birçok kurumları kurmuştur. Sosyal alanda yetimhane, aşevi ve sağlık ocakları kurarken eğitim alanında ise hem dinî hem de pozitif ilimleri veren modern okulları açmıştır. Dinî inancını ıslah konusundan farklı olarak Endonezya’da bazı müslümanlar başlangıçta bu tür yeniliklere karşı çıksalar bile zamanla bu tür yeniliklerle alışmaya başladılar. Hatta ibadetlerde Muhammediyye’nin yaptığı ıslahatlar ve yenilikler günümüzde çoğu insan tarafından benimsenip müslümanların örf ve adet haline gelmiştir.

Endonezya devleti, bu hizmetlerin sebebiyle Muhammediyye’yi çağır açan bir hareket olarak görmektedir. Zira Endonezya devleti, hac ve zekat komitesi gibi birkaç

dinî kurumunu Muhammediyye'den örnek alarak kurmuştur. Muhammediyye, kuruluş tarihinden günümüze kadar sağlık, eğitim ve sosyal alanlarda hizmet faaliyetleri yapmaya devam etmektedir. Dolayısıyla günümüzde Muhammediyye Cemiyeti Endonezya'da hala faaliyetleri yürüten en büyük dinî hareketlerden biri kabul edilmektedir.

Muhammediyye günümüzde resmi olarak kayıta 1 milyon üyeye sahiptir. Bu 1 milyon kişi Muhammediyye üye kartını taşımaktadırlar. Muhammediyye resmi üyesi olmayıp sadece Muhammediyye faaliyetlerini benimseyen ve destekleyen kişilerin sayısı yaklaşık 30 milyona ulaşmıştır. Bütün Muhammediyye üyeleri, Endonezya'nın her bölgesinde Muhammediyye'nin sağlık kurumları, eğitim kurumları ve sosyal kurumlarında hizmet faaliyetlerini yürütmektedirler.

Muhammediyye, kuruluştan 2005 yılına kadar Endonezya'nın 30 bölgesinde 365 şehirde toplam 2.461 şube ve 6.098 küçük şube açmıştır. Muhammediyye 2005 yılına kadar Endonezya'nın her bölgelerinde 2.907 ilkokul, 1.731 ortaokul, 929 lise (düz lise, imam hatip lisesi, meslek lisesi), 55 medrese, 35 üniversite, 69 yüksek okulu, 78 akademi, 312 sağlık kurumu (hastahane, sağlık ocağı, doğum merkezi), binlerce dinî kurum (cami, mescit, ilim meclisleri), 240 yetimhane, 190 beyt-ül mal (zekat komitesi) ve 800'den fazla kooperatif kurmuştur.⁴³² Eskiden günümüze kadar yürürlükte bir dinî hareket olarak daha hayırlı bir gelecek için daha fazla faaliyetleri yapması beklenmektedir.

⁴³² Mulkhan, *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, s. 157; Nugroho, s. 54.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi*, (çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Yayınevi, 1986).

Abdulgani, Roeslan. "Peranan Muhammadiyah Dalam Perjuangan Bangsa", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhmadiyah UMM, Malang: PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 44-45.

Abdullah, Nafilah. "KH Ahmad Dahlan (Muhammad Darwis)", *Jurnal Ilmiah Sosiologi Agama*, c. IX, S. 1, (2015), s. 22-37.

Abdurrahim, "Muhammadiyah dan Format Baru Pemikiran Islam di Indonesia Tanggapan Atas Tulisan Habib Chirzin", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 291-300.

Abdurrahman, Asmuni. "Muhammadiyah dan Tajdid di Bidang Keagamaan, Pendidikan dan Kemasyarakatan", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhmadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 117-121.

Achidsti, Sayfa Auliya. "Eksistensi Kiai Dalam Masyarakat", *Jurnal Kebudayaan Islam*, c. XII, S. 2, (Juli - Desember 2014), s. 150.

Ali, Mukti. "Muhammadiyah Menjelang Abad ke 21", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 177-192.

_____. "Amalan Kyai Haji Ahmad Dahlan", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 358-370.

Aly, Bachtiar. "Muhammadiyah dan Proses Demokratisasi di Indonesia", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendekiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 85-106.

Arbiyahlubis, *Pemikiran Muhammadiyah dan Muhammad Abduh (Muhammediye ve Muhammed Abduh fikirleri)*, Jakarta: PT Bulan Bintang, 1993.

_____, "Cita dan Corak Pembaharuan Dalam Gerakan Muhammadiyah", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendikiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 33-41.

Asrofie, Yusron. "Pembaharuan Pemikiran Islam dari Ibnu Taymiyyah sampai Ahmad Dahlân", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 250-270.

Azra, Azyumardi. *Islam in the Indonesian world : an account of institutional formations*, Bandung: Mizan, 2006.

Baidhawi, Zakiyuddin. "Muhammadiyah dan Spirit Islam Berkemajuan dalam Sinaran Etos Al-Qur'an", *Jurnal Afkaruna*, c. XIII, S. 1, (2017), s. 17-47.

Bardakoğlu, Ali. "İstihsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), c. XXIII, s. 339-347.

Bashori, Khoiruddin. "Keserakahan Ummat di Mata KH Ahmad Dahlân", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamediyan UMM, Malang: PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 31-33.

Br Sitepu, Susianti. "Pemikiran Teologi KH Ahmad Dahlân", *Al-Lubb*, c. II, S. 1 (2017) s. 139-156.

Dahlân, Muhammad. "KH Ahmad Dahlân Sebagai Tokoh Pembaharu", *Jurnal Adabiyah*, c. XIV, S. 2 (2014), s. 122-131.

Djazman, Mohammad. "Pondok Muhammadiyah Sebagai Sistem Pendidikan Untuk Menyiapkan Kader-Kader Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamediyan UMM, Malang: PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 188-191.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), c. XXVIII, s. 79-94.

Ebu Zehra, Muhammed. *İmam İbn Teymiyye: hayatı, fikirleri, eserleri, çağı ve fıkhi*, (çev. Musreddin Bolelli, Vecdi Akyüz, Adil Bebek, Mehmet Erdoğan, Veli Kayhan, İstanbul: İslâmoğlu Yayıncılık, 1988).

Efgânî, Cemâleddîn. *el-Urvetu'l-vuska 1884: büyük kurtuluş mücadelesi*, (çev. İbrahim Aydın, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987).

Elbânî, Muhammed Nâsırüddin. *Sahihü'l-Câmi's-Sagîr ve Ziyedetuh: el-Fethü'l-Kebîr*, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1986), c. I.

el-Begavi, Hüseyin b. Mesud. *Şerhü's-Sünne*, (Thk. Şuayb el-Arnaud, Muhammed Züheyr es-Saviş, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmi, 1983), c. IV.

Federspiel, Howard M. "Studi Tentang Muhammadiyah Sebagai Gerakan Islam Ortodoks", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 81-121.

Ferhat, Koca, "İbn Teymiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), c.XX, s. 391-405.

Göksoy, İsmail Hakkı. *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2005.

_____, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı - Türk Tesirleri*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004.

_____, *İslam'ın Güneydoğu Asyaya Girişi ve Yayılışı*, İstanbul : Beyan Yayınları, 1998.

_____, "Nehdat'ül-Ulemâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), c.XXXII, s. 541-542.

Görgün, Hilal. "el-Urvetü'l-Vüskâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c.XLII, s. 186-188.

Hadikusuma, Djarnawi. "Pemikiran Islam Dalam Pandangan KH Ahmad Dahlân", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 240-249.

Harb, Muhammed. "el-Menâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), c. XXIX, s. 116-118.

Hemlan Elhany, "Perspektif KH Ahmad Dahlân Tentang Pengembangan Masyarakat Islam", *Tapis*, c. XIII, S. 1, (2013), s. 77-100.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim. *Bidatler*, İstanbul: Tevhid Yayınları, 1998.

_____, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim. *"el-Cevabü's-Sahih li-men Beddele dine'l-Mesih"*, (thk. Ali b. Hasan b. Nasır, Abdülaziz b. İbrahim, Hamdan b. Muhammed, Riyad: Dârü'l-Âsime, 1994), c. I-VI.

Jainuri, Achmad. "The Unity of Human Life", *Modernist Islam: 1840-1940 : a sourcebook*, edited by Charles Kurzman, Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 344-348.

_____. "Muhammadiyah Sebagai Gerakan Pembaharuan Islam", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 33-53.

Karaman, Hayreddin. "Efgânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c.X, s. 456-466.

Khozin, Nur. "Biografi KH Ahmad Dahlân", *KH Ahmad Dahlân (1868-1923)*, ed. Prof. Dr. Djoko Marihandono, Jakarta: Museum Kebangkitan Nasional, 2015, s. 175-209.

Komandoko, Gamal. *Boedi Oetomo: Awal Bangkitnya Kesadaran Bangsa*, Yogyakarta: Media Pressindo, 2012.

Maarif, Ahmad Syafii. "Apa Literatur KH Ahmad Dahlân?", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhmadiyah UMM, Malang: PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 25-30.

Marihandono, Djoko. "Muhammadiyah di Era Kolonial: Antara Pro dan Kontra", *KH Ahmad Dahlân (1868-1923)*, ed. Prof. Dr. Djoko Marihandono, Jakarta: Museum Kebangkitan Nasional, 2015, s. 99-173.

Mawardi, Amirah. "Studi Pemikiran Pendidikan KH Ahmad Dahlân", *Jurnal Tarbawi*, c. I, S. 2 (ISSN 2527-4082), s.94-102.

Miswanto, Agus. *Sejarah Islam dan Kemuhmadiyah (İslâm Tarihi ve Muhammediye)*, Malang: P3SI UMM, 2012.

Mughni, Syafiq A. "Ahlu Sunnah Wal Jama'ah dan Posisi Teologi Muhammadiyah", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta, Pustaka Panjimas Yayın Evi, 1990, s. 259-279.

Muhadjir, Noeng. "Dinamika Pendidikan Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamadiyah UMM, Malang: PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 183-187.

Muhammad, Wildan Imaduddin. "Ormas Islam di Jawa Barat dan Pergerakannya; Studi Kasus Persis dan PUI", *Analisis*, c. XVI, S. 2(2016), s. 75-98.

Muljana, Slamet. *Runtuhnya Kerajaan Hindu-Jawa dan Timbulnya Negara-Negara Islam di Nusantara*(*Hint-Cava devletinin yıkılışı ve Nusantara'da İslâm devletleri kuruluşu*), Yogyakarta, LKiS, 2005.

Mulkhan, Munir. "Percakapan: Pemikiran Islam Dalam Muhammadiyah", *Muhammadiyah Dan Tantangan Masa Depan*, ed. Sujarwanto, Yogyakarta: PT Tiara Wacana, 1990, s. 271-282.

_____. "Kiai Ahmad Dahlân Mengganti Jimat, Dukun dan Keramat dengan Ilmu Pengetahuan Basis Pencerahan Umat Bagi Pemihakan Terhadap si Maun", *KH Ahmad Dahlân (1868-1923)*, ed. Prof. Dr. Djoko Marihandono, Jakarta: Museum Kebangkitan Nasional, 2015, s. 37-97.

_____. *Jejak Pembaruan Sosial dan Kemanusiaan Kiai Ahmad Dahlân*, Jakarta: Buku Kompas Yayın Evi, 2010.

_____. *Pemikiran KH Ahmad Dahlân dan Muhammadiyah*, Jakarta: Bumi Aksara, 1990.

_____. *Pesan-Pesan Dua Pemimpin Besar Islam Indonesia Kyai Haji Ahmad Dahlân dan Kyai Haji Hasyim Asy'ari*, Yogyakarta: Medio Yayın Evi, 1986.

Mu'thi, Abdul. "Pembaharuan Pendidikan KH Ahmad Dahlân", *KH Ahmad Dahlân (1868-1923)*, ed. Prof. Dr. Djoko Marihandono, Jakarta: Museum Kebangkitan Nasional, 2015, s. 9-34.

Mulyati, Sri. *Tasawuf Nusantara(Nusantara'daki Tasavvuf)*, Jakarta: Kencana Yayın Evi, 2006.

Nakamura, Mitsou. "Dua Kontribusi Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 113-115.

Nashir, Haedar. *Muhammadiyah Gerakan Pembaharuan*, Yogyakarta: Suara Muhammadiyah, 2016.

Noer, Deliar. *Gerakan Modern Islam di Indonesia 1900-1942*, Jakarta: LP3ES, 1983.

Norhuda, Sejarah Intelektual Islam di Indonesia, Jakarta: PT Raja Grafindo, 2015.

Nugroho, Adi. *Biografi Singkat KH Ahmad Dahlan*, Jakarta: Garasi Yayın Evi, 2014.

Özervarlı, M Sait. *İbn Teymiyye'nin düşünce yönü ve kelamcılara eleştirisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006.

_____. "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), c.XXX, s. 482-487.

_____. "Reşîd Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), c.XXXV, s. 14-17.

Özay, Mehmet. *Açe Darüsselam Sultanlığı*, İstanbul: FSM Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018.

Padmo, Soegijanto. "Gerakan Pembaharuan Islam Indonesia dari Masa ke Masa: Sebuah Pengantar", *Humaniora*, c. XIX, S. 2 (2007), s. 151-159.

Qomari, Rohmad. "Pendidikan Perempuan di Mata Kiai Haji Ahmad Dahlan", *Yinyang*, c. III, S. 2 (2008), s. 180-194.

Rıza, Muhammed Reşid. *Gerçek İslâm'da birlik: Efgânî, Abduh, Reşîd Rızâ*, (çev. Hayreddin Karaman, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003).

Saksono, Widji. *Mengislamkan Tanah Jawa*, Bandung: Mizan, 1995.

Saleh, Fauzan. *Teologi Pembaruan*, Jakarta: Serambi, 2004.

Shabir, Muslich. "Pembaharuan Pendidikan Islam: Perbandingan antara Abduh dan Muhammadiyah", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 207-228.

Solihin, Muhammad. *Melacak Pemikiran Tasawuf di Nusantara*, Jakarta: PT Raja Grafindo Persada, 2005.

Sunanto, Musyrifah. *Sejarah Peradaban İslâm Indonesia*, Jakarta: PT Raja Grafindo Persada Yayınları, 2007.

Susilo, Djoko. "Muhammadiyah dan Media Masa", *Muhammadiyah Kini dan Esok*, ed. Din Syamsuddin, Jakarta: Pustaka Panjimas, 1990, s. 57-79.

Syafrizal, Achmad. "Sejarah Islâm Nusantara(Nusantara'da Islâm Tarihi)", *Islâmuna*, c. II, S. 2 (2015), s. 235-253.

Syoedja', Kyai. *Cerita Tentang Kiai Haji Ahmad Dahlân*, Jakarta: Al-Wasat, 2009.

T Sugihen, Bahrein. "Muhammadiyah Dalam Kultur Keacehan", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendikiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 133-147.

Taberani, Ebü'l-Kâsım b. Ahmed b. Eyyûb. *Müsnedü's-Şamiyyin*, (thk. Hamdi Abdülmecid Selefı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989), c. I.

Tamim, Daris. "18 November 1912/ 8 Dzulhijjah 1330", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamadiyah UMM, Malang: PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 39-43.

Tamimy, M Djindar. "Latar Belakang Berdirinya Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamadiyah UMM, Malang: PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 3-14.

_____. "Memahami Misi Islam", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamadiyah UMM, Malang, PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 79-86.

_____. "Agama Islam Menurut Faham Muhammadiyah", *Muhammadiyah: Sejarah, Pemikiran dan Amal Usaha*, ed. Tim Pembina Kemuhamadiyah UMM, Malang: PT Tiara Wacana Yogja, 1990, s. 63-77.

Triatmodjo, Suastiwi. "Dua Makna Ragam Pada Ruang Dari Masa Lalu Di Pemukiman Kauman Yogyakarta", *Tsaqafa Jurnal Kajian Seni Budaya Islam*, c. I, S. 1 (2012) , s. 19-37.

Yahya, Baharuddin. "Muhammadiyah dalam Konstalasi Politik Nasional", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendikiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira', 1995, s. 77-83.

Yunus, Bakhrum. "Misi dan Strategi Muhammdiyah Dalam Upaya Penegakan Nilai-Nilai Keislâman dan Kemanusiaan", *Muhammadiyah Dalam Perspektif Cendikiawan Aceh*, ed. Pokja Kreatif, Banda Aceh: Gua Hira' Yayın Evi, 1995, s. 43-55.

Ziya, Mehmed. *Osmanlı'nın Gölgesinde Bir Uzakdoğu Devleti Açe*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2010.

